

## JANEZ KHUMERSTAINER: DVA LJUBLJANSKA VODNJAKA

Gojko Zupan, Ljubljana

»*Clavam Herculis immerge*,« je bilo zapisano na vodnjaku, ki je krasil ljubljanski Stari trg.<sup>1</sup> Spoznaj Herkulovo skrivnost, je skriti pomen tega gesla.

Zrasla je lipa in pod njo prvo zbirališče ljubljanskih meščanov. V srednjem veku so drevo nadomestili z vodnjakom in ga okrasili s kipom antičnega junaka. Nato je fontana s Herkulovim kipom sto let lepšala Stari trg v Ljubljani.<sup>2</sup> Podoben okras so postavili pred Magistrat. Ob koncu osemnajstega stoletja so kamniti okras s Starega trga odstranili in izpraznjeni prostor so zasedle vprege. Vse več jih je bilo, dokler niso konj zamenjala motorna vozila. Meščani so jih v zadnji četrtini našega stoletja odgnali. Očiščeni prostor je nekaj let sameval. Osamosvojitve Slovenije in stoletnica mestnega vodovoda pa sta oživili trg in vodnjak.

Nova postavitev vodnjaka spoštuje lego starega in vrsto kamna, iz katerega je bil narejen. Dodana je replika originalnega kipa, *hommage* nekdanjim ustvarjalcem. Delno je vodnjak oblikovan drugače.<sup>3</sup> Besedilo naj bi čimbolj natančno predstavilo nekdanji okras.

<sup>1</sup> Natančno je napis razložen v knjigi Silva Kopriva: *Ljubljana skozi čas*, Ljubljana 1989, p. 240 (v opombah). Glasil se je: *Bibis illimes securus aquas. / Quod sanguineas aut lethales non bibas, / civium Fori Veteris fortitudini liba! / Et ne letheas hic bibas, / oblitus fluidi beneficii / clavam Herculis immerge, / ut in fabula Veritatis / speciem videas / Aemonam / in Foro Veteri adversus Turcam totiens victricem*-. Prevod bi se glasil: Brez skrbi pij čisto vodo. / Da ne piješ krvave in smrtonosne (blatne), / nazdravi srčnosti prebivalcev Starega trga! / In da ne bi pil pozabe, / pozabljač na tekočo dobroto, / omoči Herkulov kij / in v zgodbi boš videl podobo Resnice / Emono, / na Starem trgu večkratno zmagovalko nad Turki. - Dolžina dokazuje, da je moral zapis zavzemati velike površine, kar pojasnjuje domnevno pokončnost robnih plošč bazena. Nepravilna razporeditev v vrstice dopušča možnost krožne (ovalna kartuša ?) zasnove napisa.

<sup>2</sup> Fontana je bila postavljena v začetku ali sredi šestnajstega stoletja, preurejena v letih 1653-1655, popravljena julija 1660, okrašena jeseni 1675. Vodnjak je zdržal do leta 1774, ko so ob gradnji Gruberjevega kanala prekinili vodovod z Golovca. Najbrž bazen z okrasom ni intakten preživel požara marca istega leta.

<sup>3</sup> Kombinacija delfinov in Herkula je zahtevala novo zasnovo. Delfini so na vodnjaku ločeni od Herkula, vezni člen je samo Khumerstainerjevo avtorstvo obeh origi-

Od prvotne skulpture sta ohranjena originalna kipa antičnih figur, ki predstavljata jesen ljubljanskega manierizma in napoved razcveta baročnih prvin v mestu. Pri nadrobnejši predstavitvi razvoja ljubljanskega kiparstva je kamniti Herkul nepogrešljiv, saj je skupaj z Neptunovim kipom, ki je kraljeval nad delfini na vodnjaku Mestnega trga, likovni in ikonografski predhodnik in znanilec *Academiae operosorum*.

Vodnjaka in kipa na obeh fontanah so opisovali številni zgodovinarji in umetnostni zgodovinarji, tako Wallner, Costa, Steska, Vodnik, Stele, Mal, Cevc, Vilfan, Vrišer in drugi. Večina se je zadovoljila z arhivskimi podatki o Tolmesingerju, o katerih sta dvomila Emilijan Cevc in Sergej Vrišer. Drugačen vir je pokazal Josip Mal. Njihovo delo, pogosto skrito v manj preglednih virih, je potrebno delno nadgraditi in povezati s potrjenimi arhivskimi podatki.<sup>4</sup>

Za pomoč pri razbiranju arhivskih listin se posebej zahvaljujem kolegu Urošu Lubeju.

\* \* \*

Druga polovica sedemnajstega stoletja je bila za prestolnico kranjske dežele pomemben čas.<sup>5</sup> Ljubljana je preživela obdobje nenehnih velikih turških napadov. Poraz pri Monoštru je Turke za dve desetletji ustavil in zavladovalo je nekaj zmagoslavja.<sup>6</sup> Postavljali so spomenike, ki so slavili pogum branilcev in

---

nalov. Morske živali so obkrožene z vodo, ki je oživila nema usta in žubori skozi razgibane repe. Nekaj svobode je moralo ostati arhitektu Marku Mušiču, ki je podpis pustil v kroglastem podstavku, zaobljenosti korita in valovanju deteljčastega stebra. Steber je kompromis med kanelirano klasicistično obliko, ki predira skozi razne sestavne člene vodnjaka, in vitkim manierističnim stebrom v jedru. Je rdeča nit, ki povezuje gladino vode in obe plastiki. Po svoje je Mušič oblikoval razgibani kapitel, ki ga je oddelil od repliciranega kipa. Reminiscenca dolgega napisa so Menartovi verzi v talni plošči in podpisani nekdanji in sedanji avtorji na nasprotni strani. Menart je napisal:

*Dan se za dnevom vrsti, za leti vrstijo se leta,  
voda pa v loku ves čas iskro z vodnjaka curlja.  
Spomni se, kdor mimo greš: kot voda oteka življenje,  
dokler je čas, ga v dlani hlastno zajemaj in pij!*

<sup>4</sup> Seznam virov je v opombah. Samo Josip Mal (Josip Mal: *Stara Ljubljana in njeni ljudje*, Ljubljana 1957 [od tod citirano Mal: *Ljubljana*], pp. 171–176) je natančneje pregledal arhivsko gradivo, ki piše o Khumerstainerju. Toda zgodovinarja zgolj avtorstvo in stilna analiza nista zanimala. Napačna atribucija (Dol)Tolmesingerju se pojavlja do zadnjih izdaj različnih knjig. Emilijan Cevc upravičeno dvomi o Dolmesingerjevemu avtorstvu (Emilijan Cevc: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, Ljubljana 1981). Khumerstainerjevo ime se v slovenskih umetnostnih knjigah, razen pri Sergeju Vrišerju (Sergej Vrišer: *Baročno kiparstvo v osrednji Sloveniji*, Ljubljana 1976 [od tod citirano Vrišer: *Baročno kiparstvo*], p. 47) ne omenja.

<sup>5</sup> Vojaško strateška lega prestolnice Kranjske je vplivala na zanimanje Dunaja in vladarjev zanjo. Cf. Josip Gruden: *Zgodovina slovenskega naroda: Tretji del, Novi vek*, 6. zvezek, Celovec 1916 (od tod citirano Gruden: *Zgodovina*), p. 905.

<sup>6</sup> Monošter je Szentgotthard ali Szentgotthard ob Rabi; tam je bila velika bitka 1. avgusta 1664. Leopold I. je po njej sklenil mir v Vasvaru s premaganimi Turki. Zaradi

božjo pomoč. Zgradili so kapelico na bojnem polju, spomenika v Gradcu in Ljubljani.<sup>7</sup> Oba spomenika sta bila v osnovi spominska stebra, posvečena Brezmadežni. Podobni stebri so bili večkrat kombinirani z vodo.<sup>8</sup>

Prestolnica Kranjske je ostajala strateško pomembna točka. Ljudje se niso otresli vojaških nevarnosti in bremen, kljub temu je dvajsetletni mir prinesel nekaj blaginje. Trgovina je cvetela in ob njej so cerkvene in posvetne institucije skrbele za vsestranski razvoj mesta.

Bil je Valvasorjev čas, ki je šele napovedoval veliko erupcijo baroka v Ljubljani po drugi vojni s Turki, v letih 1683–1684. Obrobno mesto avstrijskega cesarstva se je pričelo prebujati že prej. Vrsta zgodovinskih drobcev kaže, da je bila ustanovitev *Academiae operosorum* leta 1693 samo nadgradnja življenja in kulture, ki sta prikrito brsteli v mestu po obisku cesarja Leopolda I.<sup>9</sup> septembra leta 1660. Ohranjene teoretične študije, zlasti o ljubljanski mestni hiši, so uvod v nov čas. Razvoj ni tekel gladko in premočrtno. Muze so se morale pogosto ukloniti ekonomskim in kulturnim škarjam. Mesto se ni otreslo provincialnosti. Raven izobražencev ni napovedovala nesluhtenih višin Quaglia in Robba naslednjega stoletja. Valvasorjeva ali Dolničarjeva razgledanost sta bili v Ljubljani bolj izjema kot pravilo.

Priči razvoja likovnih značilnosti in opisanih razmer sta bili mestni fontani, Neptunova pred Magistratom<sup>10</sup> in Herkulova na Starem trgu. Obe sta pu-

---

nepremišljenega sporazuma je izbruhnil upor Zrinjskih leta 1669. Spomladi 1683 so Turki z novo vojsko pod poveljstvom velikega vezirja Kara Mustafe ponovno skušali priti do Dunaja. Po porazu so jih evropske vojske dodatno premagale še pri Budimu, Mohaczu, Beogradu in Senti. Leta 1699 so sklenili nov sporazum v Sremskih Karlovcih. Cf. Gruden: *Zgodovina*.

<sup>7</sup> Deželni stanovi so na pobudo cesarja Leopolda I. 14. januarja 1664 sklenili Devici Mariji, zaščitnici, postaviti spomenik v Ljubljani. Obljubo so izpolnili in spomenik financirali, čeprav šele šestnajst let kasneje. Načrt za kip je napravil salzburški kipar Wolf Weisenkirchner, zlitino in načrt vlijanja je pripravil Janez Vajkard Valvasor, ulil ga je ljubljanski zvonar Krištof Schlagg. Kip je bil odlit v livarni pred Karlovškimi vrati 16. decembra 1681, postavljen pa 27. marca naslednje leto. Temeljni kamen so postavili marca 1680, napis za spomenik je sestavil Ludvik Schoenleben. Kamniti steber so baje izdelali ob Savi pri Kranjski gori. Ob stebru so postavili kipe sv. Jožefa, sv. Leopolda, sv. Ignacija in sv. Frančiška Ksaverija. Spomenik je tehtal 16000 funtov. Postavitev je vodil stavbni mojster Marcello Genovese. Cf. Johann Weichard Freiherrn von Valvasor: *Die Ehre des Herzogtums Krain*, 2. unveränderte Auflage, Rudolfswerth (Novo mesto) 1877–79 (od tod citirano Valvasor: *Slava*).

<sup>8</sup> Podobno so bili kasneje zasnovani stebri na Ptujju, v Ljutomeru, Mariboru, Ormožu, Radljah, Rogatcu, Sevnici, Slovenski Bistrici, Slovenskih Konjicah, Škofji Loki, Celovcu, Fürstenfeldu, Münchnu (starejši) ter pred katedralo v Zagrebu. V isto oblikovno skupino sodi *znamenje sv. Trojice z Ajdovščine v Ljubljani*. Lesena zasnova je iz leta 1693, kamniti okras je delo Mislejeve delavnice in mladega Robbe leta 1721. Cf. Heinz A. Graefe: *Denkmäler und Brunnen in Deutschland*, Trostberg, Oberbayern (s. a.); *Pozdravi iz slovenskih krajev: Dežela in ljudje na starih razglednicah*, Ljubljana 1987.

<sup>9</sup> Obravnavano obdobje poznega sedemnajstega in zgodnjega osemnajstega stoletja bi lahko imenovali čas Leopolda I. (1657–1705). Cf. *Zgodovina v slikah 1600–1714*, 12, Ljubljana 1990.

<sup>10</sup> Glej posebno obravnavo za vsak vodnjak.

stili neizbrisen spomin v likovni in zgodovinski podobi Ljubljane, čeprav je prva stala pred rotovžem samo tri četrtine stoletja, druga je komaj čakala stoletnico postavitve na Starem trgu. Vodnjaka sta bila odraz severnih in italijanskih vzorov. Vplivala sta na podobne ureditve v Gorici in drugod po Sloveniji in sta v prepesnitvah ostala med nami do danes.

Likovne forme, ki jih je kipoma Neptuna in Herkula vdahnil manj znani kipar,<sup>11</sup> so skromne. Kljub temu so vredne opisa in natančne atribucije. Čeprav so se posamezni deli kamnitih okrasov pozneje izgubili in romali na vrtove plemičev in v muzeje, so ostali pomemben zgodovinski dokument. Bolj kot z likovno izraznostjo so ostali v spominu s svojo simboliko in vpetostjo v čas in prostor.

Med upodobitvami na kartah in vedutah najprej pogledjmo podobe in karte Ljubljane, na katerih sta zarisana vodnjaka na Mestnem in Starem trgu. Na voljo so risbe iz 16. in vse do sredine 18. stoletja. Karte, ki so nastajale po letu 1770, niso upoštewane, ker sta bili tedaj fontani že zamenjani.

Najstarejša znana kartografska upodobitev Ljubljane je akvarelni tlorisni izris, nastal okoli leta 1586. Izdelal ga je Nicolo Angelini s sodelavci. Plan mesta, ki je najbolj zvesta različica, je shranjen v Karlsruheju.<sup>12</sup> Načrt ima zarisani obe glavni ljubljanski fontani, eno na Mestnem trgu, drugo na Starem trgu. Skromna skica potrjuje, da je šlo na starejšem trgu za mnogokoten bazen nad stopnicami in nadgradnjo nad kotanjo.<sup>13</sup> Iz sredine bazena je štrlel steber, ki je bil mogoče okrašen.

Mestni trg je imel pravokotno oblikovano zajetje, pri čemer risbe ne razodevajo velikosti in materiala, iz katerega je bil narejen vodnjak. Domnevam, da je bil najprej lesen. Risarji, ki so bili vojaški strokovnjaki, vodnjakov niso mogli niti smeli izpustiti iz svojih kart, tako da so bili v Angelinijev načrt vrisani s posebno barvo.

Drugi zemljevidi kažejo kontinuiteto lokalitet vodnih virov mesta. Pri Stieru jih zaradi neprimerne merila ne morem nedvomno določiti. Oba vodnjaka sta zarisana na karti Ljubljane, ki je nastala leta 1709, in na bolj znani Florjančičevi *Karti Kranjske*.<sup>14</sup> Ker noben kartografski načrt ni pokazal oblike samega vodnjaka, si delno pomagamo samo z Valvasorjem in njegovimi vedutami.

Panoramska skica, ki je ohranjena v zbirki velikega polihistorja Kranjske, nam vseeno ne more veliko pokazati.<sup>15</sup> Okolje Mestnega trga ni izrisano tako

<sup>11</sup> Ustvarjalec je natančneje predstavljen posebej.

<sup>12</sup> Cf. Ignacij Voje: *Analiza načrtov Ljubljane iz 16. in 17. stoletja*, Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Ljubljana 1984, p. 142.

<sup>13</sup> Akvarel je objavil Branko Korošec v delu *Ljubljana skozi stoletja: Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*, Ljubljana 1991. Avtor vodnjak napačno imenuje znamenje.

<sup>14</sup> Na robu karte Kranjske je panorama in tlorisni zaris glavnega mesta. Karta je signirana in datirana v leto 1744. Podpisal se je bakrorezec Abraham Kaltschmidt, ki je pomagal Janezu Florjančiču. Zemljevid natančno dokumentira lego vodnjakov na obeh glavnih trgih.

<sup>15</sup> Risba Ljubljane ni bila nikoli dokončana. Avtorstvo izrisa, ki je shranjen v Zagrebu, ni znano. Cf. France Stele, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, *GMS*,

natančno, da bi razločili postavitev in obliko fontane. Na Starem trgu Stiški dvorec zakriva vodnjak, cerkev sv. Jakoba z okolico nam obravnava samo dodatno zaplete.<sup>16</sup> Steletova domneva, da steber pred cerkvijo ni znana Valvasorjeva postavitev, drži. Steber ali tram je prenizek in je postavljen globoko na dvorišče; natančnejši pregled odkrije križ, na katerem z nekaj domišljije vidim Križanega. Hipotezo potrjuje želja gosposke, ki je hotela spomenik zmagi nad Turki pri Monostru postaviti čimprej in je predlagala leseno znamenje.<sup>17</sup> Druga možnost je starejše razpelo, morda celo iz Hrenovega obdobja. Podobno so v Ljubljani naredili s stebrom sv. Trojice in z Neptunovim kipom pred rotovžem.

Podobe Ljubljane, ki jih poznamo kot neposredno delo Valvasorja in njegove delavnice, so za določanje videza vodnjakov bolj primerne. Med desetinorisb in grafik v zagrebški knjižnici samo ena ponazarja Mestni trg. Podoba Starega trga do danes ni bila odkrita. Novost je besedilo v knjigi, ki dopolnjuje risbe in datira glavna mestna vodnjaka.<sup>18</sup> Valvasor ni zapisal imena avtorja in ni natančno predstavil okrasa vodnjaka, kar velja tudi za druge tovrstne spomenike. Tako je le z nekaj stavki označil vodnjak v vrtu Turjaških in brez opisa preskočil dekoracije danes odstranjenega celovškega vodnjaka, ki so ga krasile figure junakov in levov, saj se ni posvečal razlagam likovnih simbolov na vodnjakih.

Veliki prospekt Ljubljane naj bi nastal leta 1681, toda natančnejše ogledovanje okolice cerkve sv. Jakoba priča, da je že vrisan Marijin spomenik, Valvasorjevo delo in ponos, ki je bil postavljen spomladi leta 1682. Isti spomenik je v *Slavi* upodobljen še na posebnem listu in v besedilu natančno opi-

---

IX, 1. – 4, Ljubljana 1928 (od tod citirano *Glasnik* IX), pp. 5–50. Sporna je datacija, ki je nekaj poznejša od leta 1660. Stele pravilno domneva čas nastanka (1660–1670), za njim pa so mnogi preuranjeno povzeli samo prvo letnico. Skica je verjetno nastala leta 1665 ali kasneje. Stiški dvorec, ki ima na eni od Valvasorjevih grafik še eno nadstropje, je izrisan v dveh etažah. (Cf. France Stele, Valvasorjeva Ljubljana, *GMS*, IX, 1–4, Ljubljana 1928, pp. 5–50.)

<sup>16</sup> Arkadno dvorišče pred cerkvijo, verjetno nekdanje jezuitsko pokopališče, je na risbi zavarovano z zidom, ki je imel enega ali dva vhoda. Sredi dvorišča stoji križ s kamnitim podstavkom.

<sup>17</sup> Manj prepričljiva, čeprav mogoča je Steletova misel, da je ob levem robu dvoriščnega zidu portal. V tem primeru bi bila nejasna vloga nerazberljivih form na desni strani zidu. Mogoče je, da je vrisan eden od vodnjakov, ki so nekoč stali ob Reduti.

<sup>18</sup> Grafike so bile pogosto reproducirane in publicirane. O njih je pisal France Stele (glej opombo 15), za njim Branko Reisp in drugi. Cf. Branko Reisp et alii: *Janez Vajkard Valvasor Slovincem in Evropi*, Narodna galerija, Ljubljana 1989 [r.k.]; Branko Reisp, Božo Otorepec, Ivan Godec: *Valvasorjev Bogenšperk*, Odbor za obnovo gradu Bogenšperk, Ljubljana 1990. Kljub vsem razpravam in celo zapisani dataciji na veliki ljubljanski panorami ne vemo natančnega leta nastanka panorame in njenih posameznih delov. Vsi poznavalci pišejo, da je Valvasor za *Slavo* uporabil kar dve tretjini slik iz *Topographiae Ducatus Carniolae Modernaе*, ki je izšla leta 1679.

san.<sup>19</sup> Verjetno so grafiki osnovno sliko Ljubljane dopolnjevali v tistih podrobnostih, ki jih je avtor štel za pomembne. Domnevam, da je del gradiva za projekt nastal vsaj pet let prej, kot je sestavljanka datirana. Vsekakor je Valvasor samo delno uporabil zbrano gradivo za svojo *Topografijo Kranjske*.<sup>20</sup> Ob tem se je treba zavedati, da bakrorezci niso vedno poznali najnovejših podatkov in da so v plošče vrezovali reprodukcije skic, ki so nastajale več let.

Valvasorjeva mala grafika, ki je vstavljena v panoramo Ljubljane, je edina znana slikovna predstavitev Mestnega trga s Klandrovim in Tolmesingerjevim vodnjakom, ki je stal na izbranem mestu v letih 1660–1676.<sup>21</sup> Grafika je obrezana in prerezana, kar dodatno dokazuje, da ni bila posebej narejena za panoramsko sliko.<sup>22</sup> Podoba je natančno opisana v besedilu o prostoru Neptunovega vodnjaka.

Obstaja možnost, da je rob Herkulovega kipa razberljiv iz podobe Ljubljane na ohišju ure nemškega porekla, shranjene v češkem mestu Libercu.<sup>23</sup>

Na omenjeni Florjančičevi karti sta vodnjaka označena kot zidana objekta. Oznaki sta najbolj natančen dokument lokacije obeh okrasov. Kroga sredi trgov, ki ponazarjata vodnjaka, sta enako šrafirana kot tlorisni obrisi hiš. Nov podatek je v karto zarisana krožna zasnova.

Osnovni vir raziskave ostajajo kamnite spolije. Ohranjene so tri kamnite skulpture, ki so izkazano deli obravnavanih ljubljanskih vodnjakov.<sup>24</sup> To sta tršati postavi Neptuna in Herkula ter steber z delfini.

Najbolj mogočna je plastika *Herkula*,<sup>25</sup> celopostavni, 160 cm visok kip golega moža, ki se bojuje z levom ali Gerionom ali njegovim mitskim psom Or-

<sup>19</sup> Steber je bil načrtovan leta 1680, odlit decembra 1681, postavljen marca 1682. Cf. Janez Vajkard Valvasor: *Slava vojvodine Kranjske: Izbrana poglavja*, Svet knjige, Ljubljana 1984; Mirko Rupel: *Valvasorjevo berilo*, Ljubljana 1969.

<sup>20</sup> Glej prejšnje opombe. Tri manjše podobe, vložene v okvire na zgornji strani panorame deželne prestolnice, so nastale najkasneje v letu 1679, risbe zanje najbrž celo nekaj let prej. Domnevam, da je nastala risba Mestnega trga jeseni leta 1675, gotovo pa pred koncem leta 1676.

<sup>21</sup> Ker je šlo za obsežna dela, je mogoče, da so vodnjak pred mestno hišo dokončali v letu 1676, ko ga je zlatil slikar Jamšek in popravljal Khumerstainer.

<sup>22</sup> Skupaj s sliko Ljubljane z juga šteje grafika Mestnega trga med najstarejše Valvasorjeve podobe. Obe sta približno enako veliki. Osnovna skica zanju je morala nastati pred obdobjem bakroreznice na Bogenšperku. Ker so prvi Valvasorjevi ekslibrisi, ki jih je vrezoval A. Trost, datirani 1675, bi bila vabljiva misel, da je tedaj nastalo nekaj podob mest in gradov.

<sup>23</sup> Reprodukcijsko ure je objavil v svojem članku o Valvasorjevih vedutah France Stele (Cf. *Glasnik* IX, 1–4, sl. 22).

<sup>24</sup> Četrty del, volutasti podstavek z obrazi (vetrovi?), ni izkazan del katerega od vodnjakov. Simboli, likovna forma in način klesanja so zelo blizu Khumerstainerju. Nekaj sorodnih stilnih značilnosti je razpoznavnih na grbovnem reliefu v Mengšu.

<sup>25</sup> Kip stoji v preddverju ljubljanskega magistrata.

tom.<sup>26</sup> Antični junak vihti v svoji, v komolcu upognjeni in dvignjeni desnici kij. S spuščeno levico drži pošast za gobec. Vzravnani, rahlo naprej nagnjeni možak stiska žival med nogama. Figura je kljub zasukom rok in delno telesa postavljena frontalno. Stranski pogledi kažejo šibkosti ploskovnega oblikovanja. Prenos teže gornjega dela telesa na junakovo desno nogo je neprepričljiv in zlasti v anatomiji bokov slabo zasnovan, tako da prelamlja figuro v pasu. S sprednje strani je kipar neusklajenosti spretno zakril z levo roko, ki je postavljena diagonalno pred telo. Zelo poudarjeno je mišičevje leveice, ravno tako tudi vsi udje in telo. V ramenskem sklepu je roka preveč poudarjena, kot da bi bila izpahnjena v smer giba. Prsni del telesa je oblikovan kakovostno, če odmislimo popolnoma zgrešeno proporcioniranje figure in nespretno komponiranje posameznih telesnih delov v celoto. Najbolj izrazito je poudarjena Herkulova glava, ki je za to skulpturo bistveno prevelika. Spodaj je kip izpeljan v mišičasti nogi, ki sta zaključeni s poševno postavljenima nartoma. Levi, danes odlomljeni del nožnih prstov je verjetno segal čez rob podstavka.

Spodnji del kamnitega bloka s človeško figuro poživlja mitska žival, ki je tudi statična opora kipa. Sprednji del živali-leva spominja na psa z velikimi ušesi in z zaobljenim, odprtim gobcem ter dvema odprtinama v žrelu. Skozi eno je nedvomno brizgala voda, usmerjena iz grla živali.<sup>27</sup> Na vrhu smučka je poudarjen rožiček, ki je opora anatomsko prešibkemu zapestju junaka. Zadnji del močno kosmate zveri se vijuga v kačji rep, ki se dviga ob Herkulovi levi nogi.<sup>28</sup> Raze, ki ponazarjajo kožuh, so klesane v valovitih linijah. Hrbtni del skulpture je dodatno okrepljen z rogovilastim kamnitim štorom.

Avtor se je očitno težko spopadel z zanj nenavadnim materialom – kamnom in njegovo težo. Kjerkoli je imel težave z nosilnostjo kipa, si je spretno pomagal, podobno kot z levom med nogama. Kij, ki je skrit za širokim hrbtom Herkula, je dodatna opora šibkemu vratu.

Krepko, proporcionalno preveliko glavo, najbolj kvaliteten del figure, obroblijo kratka brada in kodrasti lasje. Izrazita oblika obraza kljub poškodovanemu nosu kaže kiparjevo izrazno moč. Prepoznavne so močne ličnice in poudarjeno čelo. Oči so izklesane s svedrastimi dleti. Glava se očitno vzoruje pri antičnih zgledih.

Kip je po kamnosekovi sodbi izklesan iz beljaškega apnenca. To je sivkasto bel kamen, običajno prepreden z nekaj rumenkastimi žilami, na površini katerega so vidni posamezni lesketajoči se kristali in razpoke, ki sledijo žilam. Izbira kamna ni obrobjen detajl, ampak pomemben podatek, ki kaže na ustaljene avtorjeve zveze s severom in s tamkajšnjimi kamnolomi. Pol stoletja pozneje je Robba uporabljal italijanske kamne.

<sup>26</sup> Problematičnost Gerionovega lika natančneje obravnavam v besedilu o simbolnih pomenih Herkulovega vodnjaka.

<sup>27</sup> Cev se v loku nadaljuje v žrelo živali. Odprto žrelo spominja na podobno klesane gobce delfinov.

<sup>28</sup> Mogoče je, da je imel lev na hrbtu nekaj krilom podobnih izrastkov, vendar je hipotezo težko z gotovostjo potrditi.

Originalna skulptura je bila zaradi prenašanj in večkratnih postavljanj poškodovana in ponovno popravljana. Glavne vidne poškodbe kipa razberemo že iz besedila, ki je nastalo leta 1900.<sup>29</sup>

Danes manjka spodnji del junakove leve noge in spodnji del sprednje leve tace pošasti. Odbit je Herkulov nos in nekaj prstov na levi roki. Kip je bil prelomljen in spet sestavljen; popravila so vidna na obeh rokah in na glavi.<sup>30</sup>

Druga statua je bila verjetno narejena za spodnji del Neptunovega vodnjaka pred mestno hišo.<sup>31</sup> Sestavlja jo *steber s štirimi ribjimi pošastmi*, verjetno delfini.<sup>32</sup> Kamniti blok, iz katerega je kipar izklesal kip, je bil pol manjši kot tisti za Herkula, širina je dosegla pol višine.<sup>33</sup> Podobnost mer najbrž ni naključna. Kipar je kamen za vse tri kipe verjetno naročal skupaj, klade so bile najbrž enotnih mer.

Izdelani kamniti okras ima v jedro skulpture med živali vpet čokat, rahlo napet, gladek steber. Kapitel je komaj zaznavno, vendar dovolj jasno izražen. Kot baza stebra izstopajo štiri simetrično razvrščene glave delfinov s široko odprtimi gobci. Pri upodabljanju živali se je kipar verjetno zgledoval po grafičnih predlogah in ne po realnih živalih, ki bi jih poznal. Živalske glave segajo iz osnovnega kamnitega kubusa. Avtor je skušal premagati tektoniko

<sup>29</sup> Müllner opisuje stanje kipa, potem ko je bil na njegovo pobudo iz Dola prenesen in za 900 goldinarjev odkupljen za ljubljanski muzej. V opisu in na fotografijah so označene poškodbe, kakršne poznamo danes. Odlomljena je leva Herkulova noga in levja taca, odbita je spodnja levja čeljust. Herkulu manjka nekaj prstov levece. Mož ima odbit nos. Desnica je bila odlomljena in ponovno zlepljena. Kustos je zapisal, da je skozi kip napeljana vodovodna napeljava. Herkul je bil dopolnjen s podložno ploščo in postavljen na steber z delfini.

<sup>30</sup> Kip je najbrž prve večje poškodbe dobil v Ljubljani in pri selitvah v Dol. V parku ga je hudo prizadela ena od zim. (Cf. Marjan Mušič, Erbergova parkovna kompozicija v Dolu pri Ljubljani, *Kronika*, IX, št. 2, Ljubljana 1961 [od tod citirano Mušič: *Dol*], pp. 93–109.)

<sup>31</sup> Poleg izbora motivov in proporcionalne analize domnevo podpirajo arhivski viri, najbolj ljubljanska knjiga izdatkov (Codex XIII, leta 1653, 1654, 1656, 1660, 1675, 1676, 1681, 1683), kjer beremo o prenavljanju vodnjaka pred magistratom in na Starem trgu. Zabeleženo je zlatenje delfinov pred mestno hišo, za kar je leta 1676 poskrbel Filip Jakob, član znane družine Jamšek.

<sup>32</sup> Delfini so od antike naprej redni spremljevalci božanstev, od Apolona v Delfih do Neptuna. Zelo pogosto so bili v krajih, kamor je segal vpliv Mediterana. Veliko so jih uporabljali za krašenje vodnjakov v Rimu 16. in 17. stoletja. (Cf. Andrea de Marchi, *Le Fontanelle di Roma. I Gioielli di Roma, Antrophos*, Roma 1988.) V Ljubljani so ohranjeni tako na rimskih nagrobnikih kot na reliefnih okrasih. (Cf. Silvo Kopriva, *Latinski napisi po Ljubljani in njih zgodovinsko ozadje, Letno poročilo druge gimnazije v Ljubljani*, Ljubljana 1972.) Upodobljeni so na nagrobnikih, vzidanih v stene stolnice, in v renesančnem okrasju kamina v sosednji škofiji. Redno so jih uporabljali na listinah, ki so jih nosili izobrazenci, šolani v Padovi. Grafične podloge z dekorativnimi delfini so bile v tem obdobju zelo pogoste. Živali so ponazarjali z realno podobo ali z interpretacijami likovnih ustvarjalcev.

<sup>33</sup> Blok je imel v prerezu obliko kvadrata s stranico dobrih 41 cm, dvojna stranica je bila mera višine kvadra (83 cm). Če bi imel kipar dve kladi, visoki okoli 170 cm, bi lahko iz njiju izdelal vse tri kipe.



kamna in ožviti toge obline delfinov.<sup>34</sup> Ob deblu stebra vijugajo spolzka telesa, prekrita z ribjimi luskami. Srednji del teles je odmaknjen od debla in okrašen s hrbtnimi plavutmi, v vrhnjem delu se kačasti trupi stiskajo k stebri. Razcepljene repne plavuti so komponirane ob zgornjem robu kamnite klade, tako da z razširjenimi deli sestavljajo navidezen kapitel stebra. Repne plavuti, podobno kot glava, izstopajo iz kamnite forme. Nad in med repi je izdolben žleb v obliki (tlorisno) poglobljenega grškega križa, ki je rabil za pretok vode. Verjetno je bil žleb dopolnjen s kovinskimi ustniki, da voda ni polzela neposredno po oblikovanem kamnu.

Delfini so spretno oblikovani in izklesani. Poudarjene so izbuljene oči in scefrane plavuti ob glavah. Kačasta telesa so prekrita s poudarjenimi, zaobljenimi luskami, kar kaže, da je bil klesar več avtor dekorativnih prvin.<sup>35</sup> Široko odprti gobci imajo na notranji strani gladke površine. Ob robovih so nakazani zobje in značilni ostanki ključavničnega klesanja, ki povezuje Herkulov kip in delfine. V odprtih žrelih ni sledi, ki bi kazale na vodovodno napeljavo. Usta delfinov so bila nema.<sup>36</sup>

Čas delfinom ni prizanesel. Samo dve živali med štirimi sta skoraj v celoti ohranjeni; delno so oškrbljene njune hrbtni, repne plavuti in čeljusti. Skulptura ima več manjših razpok, ki so posledica prenosov kipa in naravnih razpok ter žil v kamnu. Ena od živali ima odlomljen ves zgornji del telesa in repa, druga skoraj vso repno plavut.<sup>37</sup>

Na spodnji ploskvi položenega stebra, ki ima v prerezu obliko štiriperesne deteljice, je v sredini vidna odprtina vodovodne cevi. Za današnje čase je cev zelo široka. Obdelana je bila z žveplom. Luknja je bila izvrtana skozi sredico stebra in sega skozi vse deblo. Cev je boljše ohranjena na spodnji strani, ker ni bila v celoti zalita s polnilom in okrepljena z železno oporo, kar je vidno na zgornji ploskvi stebra. Ob odprtini je spodaj več vboklin, ki so najbrž pomagale sestavljalcem vodnjaka pri postavitvi skulpture. Vrsta kamna je podobna kot za Herkulov kip, način klesanja izdaja isto roko. Steber in posamezni de-

<sup>34</sup> Število delfinov najbrž ni naključno. V spisu, ki je simbolno predstavil idejno zasnovo nove mestne hiše (*Curia Labacensis urbis metropolis Ducis Carniolae*), nastalem okoli leta 1679, je zapisan predlog, da bi bilo dobro v prisposobi pokazati štiri kranjske reke, Savo, Krko in Bistrico (skupaj), Ljubljano in Kolpo. Ob simbolnih podobah naj bi stal napis *Serviunt uni!*. Štirje delfini in steber sredi njih, ki služi vsem, naj bi bili povzetek gesla. Robba je povzel idejo, ki je bila lahko skrita že v starejših delfinih.

<sup>35</sup> Kiparjevo šolanje in vzori dokazujejo, da je bil njegov material les in redna dejavnost rezbarstvo. Akantovo listje, vijugave brade, kačasta telesa so mu bili domači. (Cf. Ljerk Gašparović: *Drveni retabli 17. stol. v SZ Hrvatskoj*, Zagreb 1965 [magistrsko delo, tipkopis].)

<sup>36</sup> Nema ribja usta so bila cenjena kot posebna kvaliteta, ki so jo hvalili v pisanih virih. V domnevem Dolničarjevem zapisu *Curia Labacensis* beremo: »...V sedmem štiku je riba v vodi z napisom: *Tacere praestat*. Riba je simbol molčečnosti, ki je velika krepost človeka v smislu francoskega pregovora.«

<sup>37</sup> Poškodbe, identične današnjim, so bile fotografirane in opisane leta 1900 (glej opombo 29).

tajli kažejo podobno uporabo dlet in obdelavo površin. Ob dolgotrajni izpostavljenosti se je na kipih nabrala umazanija, ki je prekrila morebitne ostanke polihromacije ali pozlate.

Tretja Khumerstainerjeva statua je *kip Neptuna*.<sup>38</sup> Vodno božanstvo je bilo izdelano iz enega samega kosa sivega kamna, tako kot delfini in Herkul. Plastika skupaj s skromnim podstavkom ne presega višine devetdesetih centimetrov. Nedvomno je kip potreboval visok podstavek ali ustrezno drugačno podporo, da je bog prišel do izraza. Lokacija kipa pred magistratom je terjala neko dopolnilo, ker skulptura pred mestno hišo nikakor ni smela zaostajati za konkurenco na Starem trgu. Najbrž je bil spodnji del vodnjaka dopolnjen z delfini, ki so po preureditvah odpotovali k Herkulu. Kombinacijo potrjujeta velikost kipov in vodovodna napeljava. Podobno sliko kažejo teoretična in zapisana izhodišča, pod vplivom katerih je kip nastajal.<sup>39</sup>

Med tremi spolijami je danes vodno božanstvo najbolj poškodovano. Površina kamna je razjedena in barva zelo spremenjena. Žile v kamnu poudarjeno izstopajo, ob njih so globoke razpoke in prelomi. Samo ob odlomih je vidna intenzivna siva barva, ki je na površini popolnoma zbledela. Popravki so izvedeni z betonom; posamezni detajli so domodelirani.

Kip predstavlja frontalno postavljeno figuro golega božanstva, ki mu nogi ovija mitska vodna pošast. Neptun je videti zelo okoren. Glavo ima poraščeeno z daljšimi lasmi in brado, ta je dolga in košata, segajoča čez vrat. Kiparju je bila dobrodošlo pomagalo pri prenosu teže. Usta mu zakrivajo košati brki, ki delno lepšajo poudarjene ličnice in krepko čelo. Vendar je obrazni del močno predelan, zato je njegov izraz vprašljiv. Statično formo telesa je avtor skulpture skušal razbremeniti z zasukom glave, posajene na čokat vrat, v levo in razpotegnjenostjo vratu v zaobljen prsni koš. Mišičasti toraks prehaja pod pasom v zakrito osramje, prekrito s širokim listom morske rastline, ki je oblikovana v pravo oblačilo. Z značilno obliko je postalo dekorativno zelenje prepoznaven avtorjev atribut.<sup>40</sup> Krepki, zajetni Neptunovi nogi se vodoravno oprijemljeta podloge, le prsti leve noge štrlijo čez rob podstavka,<sup>41</sup> s čimer je skušal klesar stojo oživiti. Problem nosilnosti je poskušal kipar rešiti z Neptunovimi dodatki. Šibko izdelani hrbtni del figure krasi ob nogah kačasta žival z velikim gobcem, odprtim ob desni Neptunovi goleni. Izbuljene oči in odprto žrelo spominjajo na žabo. Žival ima podobno vibast rep kot Herku-

<sup>38</sup> Julija 1991 je bil kip še v delavnici Restavratorskega centra na Žalah v Ljubljani.

<sup>39</sup> Enako zasnovano, delfine-reke, ki so nadgrajeni s človeškimi figurami, je prevzel Francesco Robba. Robbove figure predstavljajo kranjske reke, podobno kot Berninijeve postave v Rimu (1652) svetovne vodotoke in Donnerjeve na Dunaju avstrijske reke. V Trstu so v istem letu kot Ljubljančani (1751) postavili vodnjak štirih celin, Evrope, Azije, Afrike in Amerike. Ljubljanske skulpture so obogatene z oblikovnimi izboljšavami, ki kažejo neposredne povezave z Italijo in njeno prestolnico.

<sup>40</sup> Khumerstainer je natančneje predstavljen v magisteriju Ljerke Gašparović (glej opombo 35), ki obravnava kiparjevo pozno, zagrebško obdobje.

<sup>41</sup> Zelo podobno je oblikovan spodnji del Herkula, pri delfinih pa deli glav in repov ravno tako segajo čez podstavek.

lov lev. Vsa kamnita gmota ob nogah kljub manjšemu merilu nedvomno spominja na kompozicijo in klesanje Herkula.

Kip nima odprtin za vodovodno napeljavo, kar daje slutiti, da je bila vsa voda speljana pod bogom morja. Neptun je kot kralj stal vzvišen nad žuborenjem. Velikost in oblikovanje skulpture nakazujeta več možnosti: stala je na stebru, dvignjena nad delfini, morda neposredno nad vzvalovanimi repi morskih bitij ali nad valovito školjko.

Roki sta poleg glave edini del telesa, ki izstopa iz osnovnega kamnitega volumna. Levica je nerodno spuščena ob trupu in sega do repa živali, desna roka je v komolcu okorno pravokotno upognjena in dvignjena pred telo. Danes je dlan v zapestju odlomljena in iz površnih popravkov ni razberljiva. Starejše fotografije kažejo, da je bog v roki stiskal značilen, navzgor obrnjen trizob. Sorazmerno veliko orožje je bilo oblikovano iz tipičnega, pravokotno kovanega železa in na spodnji strani zaključeno z voluto. Trizob je daleč naokoli kazal, kdo kraljuje nad vodami.

Skulpturi se pozna, da je stala na prostem. Njena površina je bila močnejše izpostavljena kot kamnita koža Herkula in delfinov. To se vidi na zelo poškodovanem obrazu, kjer so popravki, nanešeni v novem materialu, prizadeli celo osnovne linije nosu, brkov in brade. V kamnu je opaziti globoke razpoke in razpadanje vrhnjih plasti, ki so jih skušali zaliti z betonom, vendar material ni bil najustreznejše polnilo za beljaški kamen. Originalno skulpturo so zato preselili v kiparske delavnice, kjer naj bi doživela novo obnovo.

### Prostor in oblika vodnjaka na Starem trgu

V vsakem evropskem srednjeveškem mestu, skritem za obzidje, so bili vodnjaki življenjsko pomemben del naseljenega prostora.

V krajih, kjer ni bilo zadostnih količin vode za življenje, v srednjem veku niso gradili mest. Tako so Benetke nastale nad skritimi jezeri pitne vode, druga mesta ob potokih in rekah ali ob velikih grajenih rezervoarjih. Stoletja zgodovinskih sprememb, v katerih je prišlo do sodobnih vodovodov,<sup>42</sup> so izničila utilitarnost vodnjakov, zato v naši zavesti učinkuje samo estetska vrednost posameznih vodnjakov.

Javni vodnjaki so bili zbirališča ljudi. Zajetja, nad katerimi so bila vretena in škripci, so zaščitili z ograjami in pokrovi, včasih so jih opremili celo s klopmi ali z osrediščenimi ureditvami, ki spominjajo na mediteransko občuteno rimsko hišo z impluvijem. Šum vode, ki žubori v korito, je pomirjal rimske meščane in prebivalce samostanov, ki so vodnjake postavili na najbolj izbrano mesto znotraj stavb, v križni hodnik.

Rimski vodovodi so bili in so v Ljubljani mestotvoren element. Vodovod, ki je tekel z Golovca proti Mestnemu trgu, je bil uporaben dolga stoletja,

<sup>42</sup> Vodovod, ki je oskrboval z vodo posamezne hiše, je bil v Ljubljani izdelan šele v času župana Hribarja, desetletje pred začetkom našega stoletja. Pred gradnjo vodovoda so v mestu našeli 12 javnih in 305 zasebnih vodnjakov. Mesto je imelo tedaj okoli 1000 hiš. (Cf. Mal: *Ljubljana*, p. 171.)

morda celo do potresa leta 1511. Drugi vodovod, ob katerem so zrastle vasi Dravlje, Koseze in Šiška, speljan iz izvira Zlatek v Podutiku, je bil v rabi še leta 1737. Tretji vodovod je bil napeljan z Glinc in v najkrajši trasi izpod Rožnika. Smeri cevovodov so narekovale linije poti, ki so danes razpoznavne na številnih mestih.<sup>43</sup>

Voda je bila živ, naraven element med mrzlimi hišami in zidovi srednjeveškega mesta. Prostora za drevesa ni bilo, voda je bila simbolno in dejansko *fons vitae*. Manjši stenski vodnjaki in posode z vodo so v svetiščih nadomestili očiščevalne vodnjake v preddverjih bazilik; odpovedali so se krstilnicam z velikimi bazeni.

Pozneje so postali oblikovani vodnjaki ena stičnih točk med parki in trgi. Postavljeni so bili tako, da so do njih prišli vsi prebivalci mesta. Praviloma so stali na opaznih, vidnih mestih in skoraj nikoli niso ovirali prometa. Stenski vodni viri so bili za Ljubljano redkejša oblika. Požare so gasili z vodo iz večine vodnjakov, poleg njih so posebej za hudo uro zgradili in varovali vodnjake-cisterne. Vodnjakom za napajanje živine so dodali podolžna, nizko postavljena korita. Vodnjaki z dvojno funkcijo so imeli višje korito s pitno vodo ali cev s tekočo vodo in nižje napajalno korito. Značilna renesančna različica, ki ima starejše korenine, je bil osrednji steber z dolgimi ustji, iz katerih so curki vode tekli v korito.<sup>44</sup> Oblikovno so posnemali tatrame. Kovinska in starejša lesena ustja in cevi so krasili z dekoracijami. Nad korito so običajno pritrdili kovinsko ogrodje, na katero so med točenjem postavljali posode.

Ljubljana je kot večje srednjeveško mesto zrastle v zavetju grajskega griča in reke Ljubljanice. Prvi mestni prebivalci niso imeli težav pri oskrbi z vodo. Blizu je bila reka s pritoki, številni studenci so preprežali grajsko pobočje. Speljali so jih v lesena korita, včasih kar v rimske sarkofage z bližnjega pokopališča. Ob vodnjakih so v mestu uporabljali tudi omenjene rimske vodovode.<sup>45</sup> Različni viri vode na posameznih lokacijah so vplivali na razvoj Ljubljane in lego zaključenih celot. Strnjena gradnja in mestni zidovi so prekrili prvotne struge studencev. Ljubljana je iz higienskih in utilitarnih vzrokov postajala vedno bolj prometna pot in vedno manj primeren vir pitne vode, zato so meščani izkopalili številne nove vodnjake. Intenzivnejša skrb zanje sovpada z renesančnim in baročnim razcvetom mesta. Do večjih sprememb je v mestu prišlo v gradbeni mrzlici po potresu leta 1511 in ob obzidavi desnega brega Ljubljanice v prvi polovici 16. stoletja. Natančnejši arhivski podatki za renesančno obdobje niso dovolj raziskani; prva potrjena poročila poznamo iz druge polovice stoletja.<sup>46</sup>

<sup>43</sup> Jaroslav Šašel, *Varstvo spomenikov*, 8, 1960–61, p. 307.

<sup>44</sup> Vodni bazeni so imeli navadno centralne zasnove, podedovane iz krstilnic. Geometričnost in stopnjevanje sta se ohranjala v barok.

<sup>45</sup> Ohranjeni materialni ostanki in arheološke študije potrjujejo navedbe. (Cf. Petruzi, *Die Römischen Bauwerke auf der Laibacher Ebene, Wasserleitung*, *MHK*, XIX, Ljubljana 1864.)

<sup>46</sup> Natančne navedbe so v knjigah izdatkov mesta Ljubljane, ki jih je raziskoval Josip Mal.

Vodnjaki so tudi v Ljubljani stali na odprtih prostorih med hišami, na dvoriščih, znotraj samostanskih zidov, ob njih in na javnih trgih. Verjetno je več napajalnih korit stalo na počivališčih pred mestnimi vrati, npr. ob sedanjem Krekovem trgu.<sup>47</sup> Večina originalnih lokacij z vodnjaki je še danes okrašena z njimi, čeprav so prvotni okras izginili.

Ohranjene lokacije vodnjakov so v Ljubljani na Gradu, za Cesto na Grad, v Rebri, ob Sodarski stezi, pred magistratom, na Levstikovem trgu in v Zvezdi. Nekaj vodnjakov je ostalo na dvoriščih stavb. V nekaterih lahko vodo zajemamo še danes, drugi so zgolj kamnit okras, ki kaže mojstrstvo svojih izdelovalcev.

Meščani in njihovi župani so celo ob podiranju samostanov skrbeli, da so vodnjaki in vodni izviri ostali na voljo meščanom.<sup>48</sup> Posamezniki so kamnite spolije vodnjakov hranili do danes. Tako je Boris Kobe *vodnjak Turjačanov* preselil na Novi trg.<sup>49</sup>

Starejši kiparski izdelki, ki so se preselili na skrita dvorišča in v muzeje, so skoraj pozabljeni.<sup>50</sup> *Kip Neptuna* z Mestnega trga sameva v restavratorskih delavnicah in čaka na boljše čase, čeprav je bil v drugi polovici 17. stoletja priča evropskih tendenc v Ljubljani.

Prostor, ki so ga Ljubljančani izbrali za vodnjak na Starem trgu,<sup>51</sup> je neznano dolgo zbirališče prebivalcev tega dela mesta. Strmo pobočje nima pravilne oblike, ker je bil trg oblikovan kot križišče poti. Od rimskih časov, ko je most čez Ljubljanico vodil v višini Stiškega dvorca, do visokega srednjega veka je bilo to križišče najpomembnejše v mestu. Ena pot je sledila ježi ob Ljubljanici, druga, najkrajša linija<sup>52</sup> je vodila od enega roba ljubljanskih vrat do drugega, od Rožnika do grajskega griča. Pot, ki se je spuščala z grajskega griča mimo sedanje cerkve sv. Florjana do Starega trga in Ljubljanice, je bila najbolj zložna pot od vode do vrha griča. To so dobro vedeli vsi, ki so pešačili ali tovorili tod okoli. Prazen prostor sredi križišča je senčila košata lipa, ki jo poznamo iz arhivskih virov in poezije.<sup>53</sup> Med potjo in gričem so se stiskale

<sup>47</sup> Mogoče je napajališče s hlevi stalo ob Streliški ulici.

<sup>48</sup> Ohranjeni so pisni dokumenti, ki zahtevajo, da vodnjakov ob prezidavah ne zasujejo. Znan primer je še danes žuboreči vir v Zvezdi.

<sup>49</sup> Površna rekonstrukcija je dele vodnjaka pustila na Krekovem trgu in na dvorišču SAZU-ja.

<sup>50</sup> Kamnite spolije so shranjene neznano kje v depojih Narodnega muzeja, na dvorišču Mestnega muzeja, na vrtu vile ob Zarnikovi in okoli platane na Streliški.

<sup>51</sup> Vodnjak so morda postavili v začetku 17. stoletja. Omenjen je v Hrenovem *Protocolium pontificalium II*, p. 276, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Cf. Valvasor: *Slava*, XI, p. 685.

<sup>52</sup> V isti smeri je tekel rimski *Decumanus*. Ob južnem pobočju grajskega griča je bila večja naselbina.

<sup>53</sup> »Na Starem so trgu, pod lipo zeleno, / trobente in gosli in cimbele pele, / plesale lepote z Ljubljane so cele, ...« piše Prešeren v *Povodnem možu*. Veliki pesnik ni bil edini, ki je opisal lipo na Starem trgu. Lipa je omenjena ob navedbah stavb ali kot postaja ob procesijah v Hrenovem času. (*Protocolium*, o. c., p. 276.) Lipa je omenjena v Valvasorjevi *Slavi*. V virih piše, da je bilo drevo posekano leta 1638. (Cf. Knjiga iz-

hiše, ki so skušale zavzeti čim manj prostora ob mehko zaobljeni in nagnjeni ulici. Samostanska poslopja so stopila na cesto bolj drzno in z gladko rezanimi pročelji. Ob koncu šestnajstega stoletja so prišli jezuiti, v prvi četrtini sedemnajstega so svoj dvorec popravljali stiški menihi. Do velikih prezidav v prostoru je prišlo po razselitvi jezuitov in po požaru marca leta 1774. Mogoče je bil ob požaru poškodovan vodnjak, ki ga zaradi pretrganega vodovoda niso želeli obnoviti. Meščani so lahko namesto starega uporabljali dva vodnjaka, ki sta bila prej v kompleksu jezuitov. Oblikovane kamne starotrškega vodnjaka so s prometnega križišča umaknili in zložili za Reduto. Tam so ležali, dokler jih plemiči niso raznesli na svoje vrtove. Najlepše plastike je odbral baron Erberg.<sup>54</sup> *Herkul* je leta 1816 že stal v parku graščine v Dolu pri Ljubljani. Postavili so ga na spodnjem parterju, ob novo oblikovanem vodometu.<sup>55</sup> Po preselitvi v Ljubljano je najprej sameval v muzeju. Ob prenovi med vojnima so ga prestavili na dvorišče in v šestdesetih letih v preddverje magistrata. Odlitek kipa je Plečnik postavil ob rob dvorišča v Križankah. Spodnji del vodnjaka je doživel drugačno usodo; tako del vodnjaka hranijo v depozu Narodnega muzeja.<sup>56</sup>

Sedanjo obliko je trg dobil po potresu leta 1895, ko so dogradili šolo, s secesijsko okrašenim Fabianijevim pročeljem. Pred koncem 19. stoletja je bil trg bolj zaprt, izstopala je stavba Redute, kronana z visokima, a umaknjenima cerkvenima zvonikoma. Izrazita nepravilnost lijakastega križišča je bila poudarjena leta 1682, ko so dvorišče pred šentjakobsko cerkvijo v bližini preuredili v trg. Reprezentančnost so trgu zagotavljale robne stavbe, Stiški dvorec in do leta 1774 jezuitski kolegij, pozneje Reduta.

Vodo so do *Herkulovega vodnjaka* speljali po ceveh z Golovca, in ne z bližnjega gradu. Ni raziskano, kje so bile speljane cevi.<sup>57</sup> Napeljava je bila verjetno lesena, večinoma iz macesna. Nujna so bila stalna čiščenja in popravljanja, ki so jih zapisovali v mestne knjige izdatkov. Zajetje vodnjaka je kmalu dobilo kamnite obloge.<sup>58</sup>

---

datkov.) Lahko je padlo prej, ker je na prvem, Angelinijevem tlorisu Ljubljane ni. Vodnjak je jasno zarisan. Mogoče je, da vojaških strategov drevo ni zanimalo in ga niso narisali.

<sup>54</sup> Erberg je bil baje potomec Dolničarjev (glej rodovnik Verderberjev) in njihove duhovne kulture.

<sup>55</sup> *Herkul* je bil namenjen za na vodnjak prečne osi parka, a ga je hudo poškodovala ena od zim. Kip je bil v Dolu do leta 1900, ko ga je Müllner odkupil za ljubljanski muzej. Ohranjeno je tudi korito vodnjaka. Cf. Marjan Mušič: *Dol*, pp. 93–109.

<sup>56</sup> Domnevni del vodnjaka je na dvorišču SAZU-ja.

<sup>57</sup> Antični vodovod, ki je peljal z Golovca po Streliški ulici in čez Ciril Metodov trg, po letu 1565 ni bil več v rabi. Grad ni bil povezan z meščanskimi hišami, ampak se je samostojno oskrboval z vodo. Eno ali dve cisterni so imeli na dvorišču, vodnjak na zaščiteni ploščadi pod gradom. Svoja zajetja, speljana z grajskega griča, je imel samostan ob sedanji cerkvi sv. Jakoba, lastne vodnjake so imele nekatere hiše v soseščini in urejeno je bilo zajetje za sedanjo ulico Na grad.

<sup>58</sup> V začetku so verjetno postavili preprosto korito. Leta 1653 je stari vodnjak za dva goldinarja podrl tesar, kar kaže na verjetno leseno zasnovo. Novo, ambicioznejšo

Izdelavo vodnjaka so mestni odborniki zaupali kamnoseku ali podobnemu obrtniku,<sup>59</sup> ki je posamezna dela prepustil pomočnikom in sodelavcem. Enako delitev dela poznamo pri vseh dokumentiranih izdelavah baročnih vodnjakov v Ljubljani do konca 18. stoletja; podobno ravnamo še danes.

Iz analogij in shematskih risb sklepamo, da so vodno korito postavili na podstavek, ki je bil sestavljen iz nekaj stopnic. Tako je zasnovan *vodnjak v Polhovem Gradcu*, podobno *Robbov vodnjak* in iz Valvasorjevih grafik znani *vodnjak pred magistratom*.<sup>60</sup> Stopnice pod koritom so bile nujne zaradi izenačitve strmo padajočega Gornjega trga, pri čemer se je nivo bolj drzno spuščal k reki kot današnji tlak. Stopnice so imele uporabno vrednost – nesnaga in meteorna ali poplavna voda nista mogli do korita s pitno vodo.

Simbolno je bil prostor oddeljen od običajnih tal. S pomočjo podložnih plošč so gradbeniki uravnotežili proporce, ki so bili najverjetneje prilagojeni manieristični zasnovi Stiškega dvorca. Rizalit poslopja je bil najbrž zunanji okvir velikostnih razmerij. Verjetno je bila nad stopnicami ograja, sestavljena iz pravokotno klesanih, pokončnih kosov kamna v mnogokotno, zaobljeno ali pravokotno oblikovano korito. Sredi bazena je bil najbrž postavljen visok steber s cevmi in dekorativnimi ustji za pretok vode. Vodnjak je mogoče imel dodatno školjko, ki je prestrezala vodo iz levjega gobca. Na stebru je stal kip heroja.<sup>61</sup>

Obrobne plošče korita so krasili napisi, morda celo reliefne dekoracije ali barve. Okras z ohranjenimi napisi ni mogel nastati pred letom 1664, zato ga datiram v čas po Olivieriju, v vplivno območje kiparja Khumerstainerja. Podobne ureditve v Sloveniji in neposredni okolici kažejo postavitve z dekorativnimi kartušami, okrasjem z grbi.<sup>62</sup> Morda je bil med ploščami presledek s kovinsko ograjo<sup>63</sup> ali nižja in širša plošča, ki je omogočala lažje natakanje vode v prenosno posodje. Verjetno so bili zgoraj kovinski nastavki za postavljanje škafov, vrčev in veder ter cevi, skozi katere je voda curljala v korito.

---

ureditev je oskrbel kamnosek in stavbenik Francesco Olivieri. Naročilo, za katero so mu obljubili 1100 goldinarjev, je kipar prevzel leta 1653. Najbrž je bil vodnjak narejen leta 1655, ker je januarja 1656 Olivierijeva vdova Ana Marija prevzela zadnje plačilo za opravljeno delo.

<sup>59</sup> V Ljubljani je imel tako delavnico Julij Klander, za njim Mihael Cussa, najbolj znan je Robbov tast Luka Mislej.

<sup>60</sup> Enak način je bil uporabljen pri dveh vodnjakih v Celovcu in ista shema je služila ob sestavljanju oltarjev. Podobe vodnjakov so predstavljene posebej.

<sup>61</sup> S kipom Khumerstainerjevega Herkula je bil vodnjak okrašen od začetka septembra 1675. Prej je bil zaključek vodnjaka delo Gašperja Tolmesingerja (julij 1660), medtem ko avtor še starejšega okrasa ni znan.

<sup>62</sup> Najlažje so primerjave s Polhovim Gradcem, kjer gre za kvadratno tlorisno zasnovo. Bazen je postavljen na dvignjeno stopnico, vodno korito pa je poglobljeno. Podobna mnogokotna oblika je ohranjena v Vetrinju. Vpliv le-te ni zanemarljiv, ker so zveze Stična-Vetrinj izkazane; vodnjak je stal pred Stiškim dvorcem. Lahko si predstavljamo določeno rivaliteto z jezuitskim samostanom okoli Šentjakoba, omembe vredna je meščanska zanesenost Starotržanov.

<sup>63</sup> Prostor v vratci je ohranjen v Polhovem Gradcu.

Izdelovalci vodnjakov so se pri oblikovanju najbrž nezavedno zgledovali po oblikah oltarjev in prižnic, ki so jih tudi izdelovali. Spodaj so stopnice poudarjale pomen prostora, nadzidanega s prstanom-ograjno bazena, ki je bila podobna oltarni mizi. V sedemdesetih letih so bila korita že lahko baročno napeta in zaobljena. Nad takim podstavkom je stal »tabernakelj« v podobi ustnika z vodo. Voda na trgu, ki je nenehno žuborela v kotanjo, celo v več nivojih, je izražala bogastvo in samozavest mesta. Ob prozaičnih renesančnih proslavljanjih je iz nekaterih rimskih vodnjakov žuborelo vino. Le kdo ne bi častil takšnih naprav?

Bogatejši vodnjaki po vsej Evropi so imeli zgornje dele prstanov okrašene in zaščitene s kovinskim okrasjem, ki je spominjalo na cvetenje zlatih oltarjev. Vzori še danes stojijo v Brucku, Salzburgu, Nürnbergu ali Haagu.

### Prostor in oblika Neptunovega vodnjaka na Mestnem trgu

*Neptunov vodnjak* na Mestnem trgu v Ljubljani je bil najbolj reprezentativen mestni vodnjak. Njegov današnji dedič, *Robbov vodnjak*, skrbi za nadaljevanje tradicije. Prostor pred rizalitom mestne hiše je bil in ostal najbolj dragocen. Tam se niso zbirale samo meščanke z vrči; tam je stal klicar, postavali so pomembnejši meščani, odločali in modrovali so v hladu arkad, tam je bil sramotilni steber. Nad odprto dvorano sta vladala Adam in Eva. Arkade mestne hiše so bile zahodni kor katedrale, ki jo predstavlja trg, bazilika mestnega življenja. Vodnjak na izbranem trgu je bil njegov sestavni del in v poznem 16. stoletju oltar tega svetišča. Stal je sredi vrvenja in na mestu, kjer ni motil prometnih tokov.

Vodnjak so baje okrasili leta 1655. Pet let pozneje so ga prenovili in dekorirali s prvim in petnajst let pozneje z drugim kipom, ki je stražil vir vode do zamenjave s kvalitetnejšim, poznobaročnim *Robbovim vodnjakom*.<sup>64</sup> Tako je vodnjak vedno bolj postajal simbolni in likovni poudarek mesta.<sup>65</sup>

Prve pisane omembe o vodnjaku s kipom pred magistratom so dokumentirane v 17. stoletju. Deželni glavar je maja 1660 predlagal, naj popravijo stari in razpadajoči vodnjak pred mestno hišo. Zamenjali so (do leta 1553 leseno) konstrukcijo in posamezne dele. Dokumentirano gradivo o popravilih vodnjaka samega je mlajše, saj sega v leto 1565. V knjigo izdatkov so zapisovali stroške zamenjav lesenih cevi vodovodne napeljave, ki so jih morali redno čistiti. Pri tem so velike težave povzročale plitko položene cevi, v katerih

<sup>64</sup> Robbov vodnjak so klesali dalj časa, do leta 1751. Postavili so ga na delno premaknjeno lokacijo starega. Prva naročila segajo v leto 1738. Z vodnjakom so bili meščani oskrbljeni z vodo, hkrati je bilo ustvarjeno baročno gibanje. Človeku, ki se je po ozki Špitalski ulici prebil do trga, je pred očmi zasijal obelisk z okrasom nad koritom.

<sup>65</sup> Vodnjak je moral stati blizu uporabnikov, toda to ni bil edini kriterij postavitve, pomembnejša je postajala likovna komponenta. Dekorativni baročni vodometi iz plemiških parkov so odmevali skozi funkcionalna korita znotraj naselij. Baročne obline so se preselile v obode prstanov in v nadgradnje.



je voda pozimi zmrzovala, tako da so morali Ljubljancani v največjem mrazu hoditi po vodo na Špitalski most.

Vojaški zemljemerci so vodnjak leta 1586 narisali na karto mesta. Droben detajl navaja na misel, da je bil na trgu širok bazen s stebrom in ustji. Devet desetletij pozneje so nameravali urediti kamnit vodnjak pred mestno hišo, a je kamnosek Olivieri prežgodaj umrl.

Julija 1660 so pred rotovžem postavili kamnite stopnice, kamnit bazen in kamnit osrednji steber. Vodja del je bil kamnosek Jurij Klander.<sup>66</sup> Kot običajno je kamnosek posebej najel ključavničarje in strugarje za napeljavo cevi in kiparje za klesanje, rezbarjenje ali odlivanje kipov.<sup>67</sup>

Cesarjev obisk, ki je bil napovedan in izpeljan septembra,<sup>68</sup> je narekoval veliko naglico pri popravilih. Najeli so kiparja Gašperja Tolmesingerja, ki so ga zadolžili za izris načrtov za tri kipe. Kipe so želeli odliti v bron, a so zaradi pomanjkanja časa kiparju Tolmesingerju naročili dve leseni sohi, ki sta bili izdelani in plačani. Gotovo je bila ena od njiju postavljena na steber pred mestno hišo že julija 1660. Po analogijah sodeč, je bila skulptura pozlačena in se tako, vsaj na videz in za prvo silo, ni razlikovala od načrtovanega bronastega kipa.

Edina znana slikovna predstavitev Mestnega trga s *Klandrovim vodnjakom* je mala Valvasorjeva grafika. Ob prostoru, kjer stoji *Robbov vodnjak* zdaj, prepoznamo tri široke stopnice in nad njimi šesterokotno kotanjo, sestavljeno iz pokončnih, pravokotnih kamnitih plošč. Sredi bazena je steber s kapitulum<sup>69</sup> in na njem celopostavna figura. V deblu vitkega stebra sta vidni ustji s podaljškoma,<sup>70</sup> iz katerih teče voda v kotanjo. V primerjavi s ljudmi na trgu in kipoma Adama in Eve<sup>71</sup> na pročelju mestne hiše je kip na stebru precej visok, verjetno višji od metra in pol. Morda je risar kip povečal, da je na temno šrafranem ozadju ujel podobo, ki jo je želel pokazati. Kljub temu je drobn detail težko razpoznaven. Nedvomno gre za celopostavno človeško figuro, ki v roki drži sulico ali podobno palico. Najbrž je bil na steber postavljen *kip Neptuna*,<sup>72</sup> zanesljivo tega ni mogoče trditi. Na stebru bi bil lahko svetnik s

<sup>66</sup> Z obrtnikom so mestne oblasti podpisale pogodbo.

<sup>67</sup> Skupni stroški za delo so znašali 994 goldinarjev in 21 krajcarjev. Delo je bilo opravljeno v izjemno kratkem času, od (zamisli) maja do (postavitve) julija. Tolmesinger je dobil 10. decembra 82 goldinarjev in 8 krajcarjev, kar potrjuje, da je oblikoval naročeni leseni skulpturi in kamnit steber (cf. *Argo*, III). Tolmesinger je za rezbarjenje uporabljal lipovino, kar potrjuje njegov nakup lipe leta 1666 (Knjiga izdatkov).

<sup>68</sup> Opis obiska je natančno predstavljen v Valvasorjevi *Slavi*.

<sup>69</sup> Steber je bil po letu 1660 kamnit.

<sup>70</sup> Iz mestne knjige izdatkov povzeman, da sta bili ustji kovinski.

<sup>71</sup> Višina kipov je bila okoli 130 cm.

<sup>72</sup> Vplivni meščan in župan L. Schönleben je na svojem posestvu baje našel ostanke Neptunovega templja. Na vodnjaku je bil napis: *Domitori aequorum, quod Iasonem / post Aemonam conditam accepisset / p(osuerunt) d(ecreto) d(ecurionum) / aediles aemonenses*. Slovenski prevod: Krotilcu voda, ki je sprejel Jazona, potem ko je ustanovil Emono. Postavili po sklepu odbornikov. Emonski stavbeniki. Pod-

križem ali s sulico, kar je manj verjetno. Natančnejši opisi so bolj domišljija kot stvarnost, zato upoštevamo pisne vire.<sup>73</sup>

Nič čudnega ne bi bilo, če bi se v Ljubljani odločili za postavitev *Neptunovega vodnjaka*. Fontane, nad katerimi kraljuje vladar voda, so bile vse od pozne renesanse naprej značilne za večja mesta od Rima do Firenz, pozneje za Bologno in številna druga mesta.<sup>74</sup> Podobni, v tem času najpomembnejši vplivi so prihajali s severa;<sup>75</sup> večkrat sta v literaturi omenjana Augsburg in *vodnjak z gradu Tanzenberg*.<sup>76</sup> Manj natančno so bile pregledane domače povezave, ki gotovo niso naključne. *Vodnjak v Polhovem Gradcu* je nastal praktično v istem času in ima enako osnovno razvrstitev ter način pretoka vode.<sup>77</sup> Bazen je oblikovan iz navpično postavljenih kamnitih plošč.

Navdušenje za krasitev Ljubljane je po cesarjevem obisku nekoliko splahnelo, saj se je mestna blagajna s paradami in veselicami močno spraznila. Verjetno pa niso opustili misli, da ljubljanska vodnjaka okrasijo s kipi iz trajnejših materialov, čeprav so izvedbo prestavili na poznejši čas. Kipar Gašper Tolmesinger je 1670 v starosti devetinpetdesetih let umrl,<sup>78</sup> zato so morali delo zaupati drugemu avtorju. Ta naj bi ga oblikoval v novem stilu, ki bi se manj naslanjal na renesančne oblike in zlate oltarje.

Novo ime, redko omenjano v literaturi, je bil Janez Khumerstainer.<sup>79</sup> Uveljavil se je z rezbarjenjem in kiparjenjem v lesu, ko je nadaljeval tradicijo vpeljane delavnice tasta Simona Praitenlaknerja. Kipar je sam ali s pomočni-

---

ben, izpričano Dolničarjev napis je zabeležil S. Kopriva (cf. *Sprehod*, p. 133). Napis stilno in vsebinsko sodi v obdobje rojevanja *Academiae operosorum* in delovanja Janeza Khumerstainerja.

<sup>73</sup> Vodnjak je v besedilu *Slave* opisan tako: »V mestu sta dva ogleda vredna vodnjaka, izdelana kar se da umetniško iz marmorja, ki po podzemeljskih ceveh speljano vodo s prijetnim šumom iz sebe bruhata. (...) Drugi je na trgu pri mestni hiši in je bil postavljen tik pred prihodom nj. cesarskega veličanstva Leopolda I. v letu 1660.« (Cf. Mirko Rupel: *Valvasorjevo berilo*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1969, p. 263.)

<sup>74</sup> Neptunovi vodnjaki so skoraj vedno postavljeni na najbolj pomembne mestne trge. V Bologni in Firenzah je kralj voda postavljen v bližino mestne hiše, v Salzburgu ščiti hrbet stolnice. Navdih za vodnjak je kipar Nicolo Paccassi dobil tudi v Ljubljani. Goriški izdelek je vplival na vodnjak v Kanalu, ki ga je verjetno oblikoval Marco Chiereghin. Cf. Verena Koršič: *Nicolo Pacassi in njegov Neptunov vodnjak*, Ljubljana 1972 [tipkopis]; Verena Koršič: *Travnik in cerkev sv. Ignacija v Gorici*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 111, Ljubljana 1981.

<sup>75</sup> Valvasor je imel v svoji knjižnici veliko več knjig iz Amsterdama in Nürnberga kot iz Rima ali Padove. Slikarji in drugi umetniki iz Nemčije in celo Holandije na Kranjskem niso bili redki. Dinastične in druge politične povezave s severnimi kraji so bile tedaj zelo močne.

<sup>76</sup> Vodnjak, ki je danes v Brežah, je težko neposreden vzor, ker je nastal več kot sto let prej.

<sup>77</sup> Natančne datacije nimamo, ker je letnica na grbu, vzdanem v steno bazena, kasnejša (1696). Oblike vodnjaka sodijo v čas okoli l. 1650.

<sup>78</sup> Umrl je 17. aprila 1670. Pokopan je bil pri sv. Petru.

<sup>79</sup> Predstavljen je v posebnem delu besedila.

ki izklesal okrasa za oba velika vodnjaka. Kipa so postavili na vodnjaka pred sedmim septembrom 1675. Datum velja vsaj za Stari trg.

Čokati *Neptun* je stražil z železnim trizobom na svojem mestu, dokler ni bil končan *Robbov vodnjak*. Ko so namestili novi baročni okras, ki je boga voda likovno daleč presegel, so vodnjak razstavili. V starejših popisih o popravilih piše, da je bil vodnjak sestavljen iz kipa in stebra, treh kosov s cvetličnimi venci in kamnitih kvadrov ali stopnic.<sup>80</sup> Verjetno niso naštetni vsi sestavni kosi vodnjaka. Kip boga je pozneje romal po Ljubljani. Dokazano je bil shranjen na Poljanah na vrtu grofa Blagaja. Del velikega vrta med Poljansko in Streliško cesto in njegovo okrasje je prevzel zdravnik Del Cott. Kamniti deli so bili uporabljeni kot okrasni deli urejenega vrta. Vrtna ureditev je bila spremenjena med gradnjo gimnazije na začetku našega stoletja. Za preurejeni vrt je lastnik Del Cott kamnoseku Feliksu Tomanu naročil, naj kose vodnjakov sestavi. Dodali so nekaj spolij, ki so baje izvirale iz Turjaških vrtov. Novi vodnjak je dobil nenavadno obliko, voda pa je spet oživila suho korito.

V petdesetih letih so večji del *Neptunovega vodnjaka* prenesli na dvorišče Slovenske akademije znanosti in umetnosti (SAZU) in voda je ponovno omočila sivo kamenje. Kompoziciji čas ni prizanesel; nad novim betonskim koritom stoji figuralni podstavek.<sup>81</sup> Višje je dvojna, kvalitetna kamnita školjka, ki bi stilno sodila v zadnjo četrtino stoletja. Nad školjko se dviguje vazast podstavek s figuralnimi ustniki. Poškodovani *kip Neptuna*, ki je stal na vrhu, je že več let v delavnicah Restavratorskega centra. Razraslo drevje in avtomobili so skrili stari vodnjak. Za ponovno rojstvo tega spomenika bo poskrbljeno letos. Po načrtih arhitekta Milana Miheliča naj bi ga prestavili na novo urejen trg ob prizidku SAZU-ja.

\* \* \*

Življenje kiparja Khumerstainerja<sup>82</sup> se ni razlikovalo od usode, kakršna je v srednjem veku doletela obrtnike in druge meščane. Njegov rod ni raziskan. Verjetno se je v središče Kranjske preselil, ker je njegov priimek slabo znan Fabjančičevi knjigi hiš. V Ljubljano je najbrž prišel s skromno culo v zgodnjih sedemdesetih letih, mogoče kot pomočnik, ki je iskal dodatnega znanja in kraj, kjer bi se lahko izučil za mojstra. V listinah je zapisano, da se je leta

<sup>80</sup> Matija Potočnik je v letih 1683 in 1687 popravljale dele vodnjaka, ki so naštetni. Presteli so pet kiparsko obdelanih delov in osem (kosov) stopnic.

<sup>81</sup> Volutasta zasnova in skulpturalni okras razodevajo zgodnjebaročne prvine. Klesani okras ni daleč od portretnih potez Khumerstainerjevih likov.

<sup>82</sup> Kiparjevo ime je v listinah različno zapisano. Variante priimka so: Komerstainer, Komersteiner, Khumerstainer, Komerštajner. Wallnerjev Janez Konrad Steiner je po moje isti kipar. (Cf. Julius Wallner: Beiträge zur Geschichte der Laibacher Maler und Bildhauer im XVII. und XVIII. Jahrhunderte, *MMK*, 3, Laibach 1890 [od tod citirano: Wallner, Beiträge], p. 120.) Ime je zapisano Joannes, Hrvati ga prevajajo v Ivan. Več virov navaja kiparjevo ime in delo. Največ arhivskih podatkov ima Sergej Vrišer (cf. Vrišer: *Baročno kiparstvo*, p. 207), dopolnjuje jih Josip Mal.

1673 poročil z Marijo Suzano Preitenlakner.<sup>83</sup> V Ljubljani v tem času ni bilo veliko kiparjev; tri leta prej je umrl Tolmesinger.<sup>84</sup> Morda se je Khumerstainer kot obetajoč in dela željan mladenič zaposlil pri nevestinem očetu Preitenlaknerju, priletnem slikarju, ki je rad sprejel spretnejšo roko za izdelavo dekoracij za oltarje. Ker kiparji v Ljubljani niso imeli veliko dela, so tisti z meščanskimi pravicami ljubosumno pazili na konkurente, zato Khumerstainer pred poroko gotovo ni imel svoje delavnice. Moral se je hitro uveljaviti z delom, drugače mu zgodaj spomladi leta 1675 ne bi zaupali naročila za kamniti skulpturi dveh osrednjih ljubljanskih vodnjakov.<sup>85</sup>

Naročilo je bilo vrhunec Khumerstainerjevega življenja in dela v Ljubljani, zato je napel vse svoje moči. Pomladanske mesece je najbrž porabil za iskanje materiala. Odločil se je za kamnite klade beljaškega apnenca.<sup>86</sup> V domači delavnici je izdelal modele za kipe in začel klesati. Največ dela je imel s *Herkulom*. Kamnito gmoto so verjetno klesali s pomočjo punktirke. Kipar je vodil delo, pomagali so mu kamnoseka Marko Keršinar in Janez Semen ter vajenec neznanega imena. Število pomočnikov priča, da je imel Khumerstainer tedaj status mojstra, ker sicer po strogih cehovskih pravilih ne bi smel najemati pomočnikov.<sup>87</sup> Nekaj del je prevzel Matevž Potočnik, znan ljubljanski kamnosek.

Kipar je bil premalo izobražen, da bi mu mestni odborniki zaupali selekcijo in interpretacijo lika. Če so sestavili posebno komisijo, ki je kontrolirala

<sup>83</sup> Poroka je morala biti tega leta ali leto prej, ker se je hči z očetom tožila za 300 gol-dinarjev dote. (Cod. I/42, 1673, fol. 211, 24. november) Druge omembe: Cod. I/44, 1675, fol. 154, 6. september; Cod. I/46, 1682, fol. 132, 25. julij; Cod. I/47, 1687, fol. 38, 7. april.

<sup>84</sup> Po Vrišerjevih raziskavah povzemam, da v Ljubljani v času, ko je vanjo privandral Janez Khumerstainer, ni bilo več Jakoba Artača. Avgustin Ferilla je bil že v letih, saj je umrl okoli leta 1674, prav tako ni bilo več Wolfa Schullerja ne Julija Skarnosa. Večjo delavnico, aktivno šele kasneje v devetdesetih letih, je imel Mihael Cussa. Veliko je delal Jernej Plumberger, morda nekaj Friderik Renner, Jurij Kartalič in Toma Jurjevič. Kasneje je prišel v mesto Janez Gregor Majdič, leta 1687 pa Marks Vidmar. Med leti 1675 in 1685 je bil Khumerstainer glavni ljubljanski kipar. Cf. Vrišer: *Baročno kiparstvo*, pp. 207–208; Sergej Vrišer: *Baročno kiparstvo*, Ars Sloveniae, Ljubljana 1967, p. 5.

<sup>85</sup> Kdaj so kiparju zaupali naročilo, ne vem. Dela so potekala že marca leta 1675, ker je v knjigi izdatkov v fol. 39 zapis: »... ob vodnjaku, ki nastaja...«. 22. aprila so dobili v mestu račun za sprednji in zadnji del vodovodne napeljave. Trije delavci so v tem mesecu devet dni popravljali lesene cevi. Cf. Julius Wallner, Beiträge, p. 103.

<sup>86</sup> Ustna izjava kamnoseka Borisa Udovča poleti 1990. Iskanje podobnosti z gliničanom se zdi kamnoseku laično. Cf. Anton Ramovš: Gliničan od Emone do danes, *Geološki zbornik*, 9, Ljubljana 1990. Kamen, ki je bil uporabljen, je zbledel. Ob prelomih je vidna značilna sivina, lesketajoči se kristali in žile v kamnu.

<sup>87</sup> Če se ne bi držal pravil, bi ga konkurenti tožili in skušali onemogočiti znotraj ceha. *Künstlergilde*, ki je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1676, je zahtevala: »Kein Meister darf mehr als zwei Gesellen und einen Lehrjunge halten.« V gildi sta bila Keršinar in Potočnik. Sklepamo, da so bile zahteve cehov leto poprej podobne. Cf. Viktor Steska, Ljubljanski baročni kiparji, *ZUZ*, 5, Ljubljana 1925; Viktor Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika od 1660–1718, *IMK*, 11, Ljubljana 1901, p. 18.

vodovodno napeljavo, so gotovo večkrat obiskali tudi kiparjev atelje. Ljudje, ki so sestavili latinske napise, so izbrali dva lika: krotilca morja Neptuna<sup>88</sup> in zmagovalca nad levom Argonavta Herkula.

Herakles, latinsko Herkul,<sup>89</sup> je eden najbolj znanih grških junakov, pripodoba vseh poznejših pogumnih ljudi, ki so si z junaškimi deli zaslužili nesmrtnost. Usoda močnega človeka, ki si je kljub življenjskim težavam pridobil božansko naravo in nesmrtnost, je bila v uteho živim in mrtvim. Heroj se je živ vrnil iz podzemlja, kar naj bi se posrečilo tudi ljudem, ki so počivali v sarkofagih ali pod kamnitimi nagrobniki. Herakla so upodabljali tudi v drugih kipih in slikah, ne samo v nagrobni plastiki. V naših krajih je najbolj znan kamnit *nagrobnik iz Šempetra pri Celju*, kjer Herakles rešuje Alkestis, ženo kralja Admeta, iz podzemlja. Goli, celopostavni junak je značilno okrašen z levjo kožo in velikim kijem.

Junakov mit je bil posebej priljubljen v resenansi in pozneje v osrednji Evropi.<sup>90</sup> Uveljavil se je v slovenskih deželah, zlasti v poslikavah grajskih prostorov, okrasnih parkov in portalov. V poznem 17. in 18. stoletju je bil Herakles popularen tudi v Ljubljani. Domači izobraženci so skušali zgodovino mesta utemeljiti z najstarejšimi legendami, pri čemer so iskali vzore v Rimu. Rimska zgodovina je svoje korenine našla v begu iz Troje. Emono so simbolno povezali s potovanjem ladje Argo. V ljubljanskem prostoru naj bi ladjarji razstavili svoje plovilo in ga nato čez hribe odnesli do Jadrana. Veliko zapisov govori o Argonavtih, mitičnih ustanoviteljih mesta, o Jazonu in njegovih pomočnikih.<sup>91</sup> Med mornarji, ki so z barko in ugrabljenim zlatim runom baje pripluli do poznejšega mesta Ljubljane, je bil tudi Herakles, zato je bil polbog v Ljubljani posebno v časteh.

Vse do danes večplastna simbolika starejših ljubljanskih spomenikov ni bila natančneje obravnavana. Za tako predstavitev so bistvenega pomena različni pomeni javno postavljenih skulptur in znamenj. Imamo nekaj tovrstnih

<sup>88</sup> Neptuna so z napisom slavili kot boga, ki je v Ljubljano pripeljal Jazona in njegovih 42 bojnikov na ladji Argo. Glej opombo 72. Posredno je Neptun veljal za boga, ki je ustanovil Ljubljano. Verjetno so samo nadomestili Tolmesingerjevo plastiko.

<sup>89</sup> Herkula v vseh delih besedila imenujem z latinskim imenom, ki je bilo označeno na napisu vodnjaka. Samo v poglavju o simbolni podobi uporabljam njegovo grško ime. Cf. *Lexikon der Antike in fünf Bänden.*, München 1979; Svetislav Ristić: *Mit i umetnost*, Beograd 1984; Vojtech Zamarovsky: *Junaci antičnih mitova: Leksikon grčke i rimske mitologije*, 2, Zagreb 1985.

<sup>90</sup> Kip Herakla v boju s Cacusom so postavili pred vhod v mestno hišo v Firenzah, ob bok Michelangelovemu Davidu.

<sup>91</sup> V besedilu o *Curii labacensis* beremo: Druga in velika dvorana tega rotovža. Na to visoko in zalo dvorano je treba zaradi njene pomembnosti posebej paziti. Pričeti hočem z njenim opisom na najvišjem, srednjem polju, na nebu ali stropu, na katerem je podoba Jazona, prvega ustanovitelja tega mesta na triumfalnem vozu. Njega spremlja 42 tovarišev ali Argonavtov, ki so se tu ustavili in začeli graditi mesto.

obravnav Emilijana Cevca in raziskavo simbolike Hrenovega križa Leva Menašaja.<sup>92</sup>

Večina spomenikov poznega 17. stoletja je ob predstavljanju krščanske nabožne motivike izražala prikrit spomin na slavne ljudi. Znamenja so spominjala na umrle zaradi kuge ali poveljevala slavo zmagovalcev nad Turki. Vzidanih je bilo nekaj posvetilnih reliefov na ljubljanskih stavbah, ki so jih nekoč naseljevali protestanti. Na Šentjacobskem trgu so postavili *Marijino znamenje*, na Ajdovščini *znamenje sv. Trojice*. Obe znamenji sta bili sprva leseni, provizorični, pozneje kvalitetno izklesani. Simboliko so dodatno pojasnjevale klesane plošče, ki so bile s svojimi latinskimi napisi in grbovnimi znamenji sestavni del spomenikov. V besedilih je bilo zapisano, kdo, kdaj in zakaj je naročil spomenik. Za laično javnost je bila že sama postavitve javnih spomenikov velik simbolni preskok. Navajeni so bili samo običajnih razpel in podobnih znamenj, v razkošnejših variantah kapel in cerkva.

Podobe antičnih junakov so v drugi polovici 17. stoletja večkrat nadomestile nabožne kipe ali slike in njihovo simboliko. Uveljavitev antične mitologije prišla v javen prostor počasi; najprej se je vsidrala v poslikavah plemiških dvorcev. S sten so se junaki selili v parke<sup>93</sup> in nato na mestne trge. V naših krajih so se posamezne stopnje razvoja premešale, saj so prihajali neposredni vplivi iz Augsburga, Celovca, Firenz in drugih mediteranskih krajev.<sup>94</sup> Prizore s popularnim Herkulom srečamo v Dornavi (1708) in Slovenski Bistrici (1721). Avtor fresk iz Slovenske Bistrice Ignac Flurer je okoli leta 1720 poslikal *strop stopnišča v Brežicah*, kjer znova srečamo božanskega Herakla. *Portal dvorca Novo Celje* je v družbi Anteja stražil Herakles. Gotovo je bilo podobnih upodobitev več, verjetno tudi v dekoracijah ljubljanskih palač.<sup>95</sup> Slika mišičastega orjaka, delo slikarja Janeza Zupančiča, je na primer krasila vhod hotela ob mestni hiši, zato so stavbo poimenovali »Bidlmon«, divji mož. Izvesek je nastal leta 1736.<sup>96</sup>

<sup>92</sup> Lev Menaše, Marijin relief na Hrenovem križu, *ZUZ*, n. v. XXVI, Ljubljana 1990, pp. 51–56.

<sup>93</sup> Na Slovenskem sta primera parkovnega okrasa s Herkulom ohranjena samo v Radgoni in v Dornavi. Njihove vzore je potrebno iskati v Avstriji in na Madžarskem. Cf. Sergej Vrišer, Posvetna baročna plastika v severovzhodni Sloveniji, *Kronika*, 9/1, Ljubljana 1961, pp. 5–15.

<sup>94</sup> Augsburg ima *Heraklov vodnjak*, ki je nastal v letih 1596–1602. Odlična bronasta skulptura Adriaena de Vriasa je vzorčen primer manieristične plastike. Junak je upodobljen v boju s hidro. Večstopenjski podstavek krasijo školjke, maske, reliefi in gole najade. Za Ljubljano so bile bolj uporabne okornejše forme *Jurijevega vodnjaka v Rothenburgu* (1608).

Celovec je pri znani zmajevi fontani pošasti dodal kip Herakla z gorjačo. Avtor zasnove je bil Ulrich Vogelsang leta 1590. Drugi renesančni vodnjak v Celovcu, ozaljšan s poznorenesančnimi liki, je stal pred deželno hišo. Sredi vodnjaka je stal goli junak, na bregovih bazena so stražili levi. Vetrinj ima na samostanskem dvorišču še danes renesančni vodnjak.

<sup>95</sup> Natančno bi morali pregledati arhivske vire o Knežjem dvorcu. Cf. Nace Šumi: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1969.

<sup>96</sup> Cf. *Slovenski biografski leksikon: Zdolšek–Žvanut*, 15. zvezek, Ljubljana 1991.

Prvi znani in ohranjeni ljubljanski *Herakles na starotrškem vodnjaku* je bil vzor vsem svojim potomcem. Kip so postavili kot simbol junaških meščanov, ki so ubranili trg pred turško nevarnostjo. Kipar je za upodobitev pogumnega bojevnika izbral eno od Heraklovih junaških del. Večina piscev omenja, da gre za boj z Gerionom, kar ni povsem prepričljivo. Gerion, kralj Tarthesa v Španiji, je namreč veljal za najmočnejšega človeka na svetu.

Heraklov boj z Gerionom je njegovo deseto junaško dejanje. Pred tem se je junak pomeril z različnimi zvermi, s hidro, z večglavimi psi.<sup>97</sup> Najbolj znan med njimi je bil nemejski lev,<sup>98</sup> nadnaravna zver, rojena mitičnemu dvoglavemu psu Orthu in Himeri. Opisi v mitoloških priročnikih omenjajo nenavaden rep in druge značilnosti živali. Pošast z neprebojno kožo je bila neranjiva za puščice iz Heraklovega loka. Herakles leva ni mogel usmrtiti niti z gorjačo in žival mu je med bojevanjem odgriznila prst na levi roki.<sup>99</sup> Premagal jo je tako, da jo je dvignil, stisnil pod levo pazduho in zadavil, potem pa ji odrl kožo. Bila je tako trda, da ji je prišel do živega samo s kremplji leva samega. To kožo si je ovil okoli golega telesa. Poleg gorjače je zato levja koža bistven in značilen junakov atribut. Tako v antiki kot v renesančnih figurah; tipičen tovrstni primer je *Belvederski torzo*.<sup>100</sup> Ker je Khumerstainer spretno uporabljal dekorativne elemente in pomagala, je odsotnost kože vredna vsaj omembe. Verjetno gre za globlji razlog, saj bi si z levjo kožo gotovo laže pomagal kot s štori in podobnimi pomagali ob nogah. Z levjo kožo bi lahko zakril nespretno proporcioniranje trupa. Ker junak kože nima, si jo bo moral verjetno šele priboriti. Najbrž je na vodnjaku predstavljeno prvo junaško delo, boj z levom. Simbolika je zelo blizu krščanski, Kristusu, ki stoji na kači, Hieronimu, ki si je podredil leva-kralja živali, Salomonovemu prestolu, ki počiva na levih. Levi so nosili tudi prižnice in nosilne stebre cerkvenih portalov. Takšna simbolika je bila v času protireformacije bolj razumljiva in za vse ljubljanske plasti sprejemljivejša od imaginarnega Geriona.

Gerion je bil zarojenec Krizaorja in Kaliroje. V antiki je bil pogosto upodabljan; baje naj bi imel več teles in šest rok in nog. Ena od različic mitoloških razlag trdi, da je bil najmočnejši človek, in ne pošast. Priročniki ga pogosto kažejo kot triglavo (tritelesno) pošast, ki je bila otrok Krizaorja, rojenega iz Meduze. Krizaor je bil ded Ortha in nemejskega leva. Pes Orth, ki je služil Gerionu, naj bi imel vsaj dve glavi. Bil je brat triglavega čuvaja podzemlja Cerberja. Khumerstainer bi lahko komponiral pošast z več glavami in repi, kar dokazuje dobro oblikovanje delfinov in nepotrebni, samo statično opravičljivi štor ob Heraklovih nogah.

<sup>97</sup> Pes se je imenoval Ort ali Orth, bil je brat triglavega Cerbera.

<sup>98</sup> Khumerstainer najbrž nikoli ni videl živega leva. Poznal je njegove slikane in grafične, mogoče tudi kamnite podobe. Ohranjene upodobitve, ki še danes krasijo cerkvene portale, so med seboj zelo različne in malo podobne pravim levom.

<sup>99</sup> Ljubljanskemu kipu manjka nekaj prstov na levi roki. Večino je načel zob časa, morda je kakšnega namerno odklesal kipar.

<sup>100</sup> Kip, ki je bil vzor Michelangelu, je bil v grafičnih podobah nedvomno znan v vsej Evropi sto let kasneje.

Nekateri raziskovalci so zaradi vode, ki je brizgala skozi gobec pošasti ljubljanskega vodnjaka, iskali povezave z lernajsko hidro. Ugovor je enak kot za Ortha. Ena sama glava in goli junak brez kože ne kažeta v to smer.

Ljubljana ima še enega, podvojenega Herakla, ki je nastal manj kot štiri-deset let<sup>101</sup> za Khumerstainerjevim. Oba Herakla (giganta) krasita *semeniški portal*. Simbolika portala si zasluži posebno študijo, ki bi morala zajeti tovrstne upodobitve v Evropi, zlasti v Rimu ter Italiji in morda na Dunaju. Nekaj zapisanih opažanj naj bo zgolj pobuda in opozorilo, ki povezuje različne Herakle v Ljubljani. Semenišče, trezor za knjižnico in prostor za cerkveno šolo, je bilo labodji spev *Academiae operosorum*, njena oporoka in simbol njenega programa. Portalni okras ni mogel biti izdelan brez sugestij najbolj izobraženih članov Akademije delavnih. Stoječa drža in motiv celopostavnih Heraklov namreč ni brez povezave s časom in prostorom. Angelo Pozzo je gotovo poznal starejši kip s Starega trga,<sup>102</sup> morda celo orjaka na celovškem vodnjaku. Še bolj gotovo je, da so mecenji poznali vse simbolne pomenne skulpture. Pozzo je gola junaka ovil v levje krzno. Njuna drža posnema nekaj značilnih gibov Herakla s Starega trga. Čas nastanka je poleg sposobnosti kiparju omogočil bistveno boljše proporcioniranje figur.

Podvojeni Herakles je prispodoba Herkulovih stebrov, Gibraltarja. Herakles je nadomeščal Atlasa in teža sveta pritiska na silaka. Herkulova stebra podpirata obok neba in pomenita začetek in konec fizičnega sveta. Ves realni svet služi duhovni nadgradnji, ki je zajeta v napisu na kartuši: *Virtuti et Musis*. Apoteoza duha, ki se bo razkrila v freskah v knjižnici, je najavljena v portalnih kolosih. Okrasje nad vhodom, globusa, ki ju nosita orjaka, nista naključna ali zgolj dekorativna prvina. Obla sveta je kolo sreče, ki se vrti. Podobno prenešana simbola, stražarja-Herkulova stebra, markirata *vhod pred* (v istem obdobju nastalo) *Karlovo cerkvijo na Dunaju*. Cerkev s kupolo v ozadju je *orbis terrarum* in nebesni obok obenem, alfa in omega.

Ugledni meščan in župan Janez Dolničar je bil najbrž med naročniki, ki so poznali opisano mitologijo.<sup>103</sup> V izbrani družbi so sodelovali župan in nje-

<sup>101</sup> Ljubljanski kamnosek Luka Mislej, lastnik velike delavnice, v kateri se je kasneje uveljavil Robba, je poskrbel za glavni portal semenišča okoli leta 1714. Cf. Emilijan Cevc, Kipar Angelo Putti in njegovo delo na Slovenskem, *Zbornik za likovne umetnosti*, 9, Novi Sad 1973.

<sup>102</sup> Prevzemnik del Luka Mislej je vsak dan hodil mimo Herkula, saj je stanoval v neposredni bližini. Pozzo je delal pri Misleju.

<sup>103</sup> Janez Krstnik Dolničar (\*1626) je verjetni naročnik vodnjaka in eden od Khumerstainerjevih podpornikov. Bil je ljubljanski župan v letih 1672–1679 in ponovno leta 1692, ko je umrl. Leta 1688 je prejel plemiški naslov. Poročen je bil (1649) s hčerjo župana Ljudevita Schönlebna (†1663), mizarja in rezbarja z Württenberškega, ki je Ljubljani načeloval v letih 1648–1655. Vmes je županovalo nekaj manj pomembnih oseb; o Gabrijelu Ederju (1688–1692) bomo še govorili. Janez Ludvik Schönleben (\*1618, †1681), županov sin, je navdihnil Valvasorja za njegovo delo. V Salzburgu je leta 1674 natisnil delo *Aemona vindicata*, ki zagovarja kontinuiteto antične Emone. Skupaj s tastom in svakom je Dolničar starejši najverjetnejši idejni oče vodnjakov in njunih okrasov ter napisov. Cf. Janez Gregor Dolničar: *Historia*



gov pomočnik, mestni sodnik in blagajnik. Gospodje so povzeli nekaj idej Ludvika Schoenlebna, ki je očitno botroval starejšim postavitvam med leti 1653 in 1660. Med gospodo, mislim, ni bilo dr. Janeza Gregorja Dolničarja.<sup>104</sup> V krogu ded, oče, vnuk je nekje na sredi resnica o idejnem avtorju besedila *Curia Labacensis*, ki je zapisano navodilo za kamnite Khumerstainerjeve oblike.<sup>105</sup> Napisa na obeh vodnjakih sta nastala v istem duhovnem krogu in istem času. Leto 1675 pomeni prelom s povezavami s severa in živahnije mediteranske sape.

Augsburg je bil oddaljen vzor, ki je bil lahko že Schoenlebnov ideal. Podobno velja za Bologno, kjer se je v tem času šolal mlajši Dolničar. Vendar pravi vzor za oblikovanje Herkula ni stal tako daleč. Od nekdanj skriti rival mesta ob Ljubljani je bil namreč Celovec.<sup>106</sup> Na glavnem mestnem trgu so leta 1590 postavili znano pošast. *Celovškemu zmaju*<sup>107</sup> se je v letih 1634–6 postavil po robu silak z gorjačo, v katerem prepoznamo *Herkula*. Goli možak stoji in dviguje roko, v kateri za hrbtom drži spuščeni kij. Z levo nogo je rahlo zakoračil naprej, okoli ledij ima opasano levjo kožo, ki se zadaj spušča do tal. Podobnosti z ljubljanskim Herkulom je preveč, da bi bile lahko nključne.<sup>108</sup>

Khumerstainer je moral napotke učenjakov in vzore upodobiti v kamnu. Pod dleti je zaživela oblika psoglavca, Turka, ki ga premaguje junaški človek. Heroj je pohodil silo, ki jo bo obvladal z duhovno močjo. Vsebinsko se je približal Mariji in Kristusu, ki stojita na kači.<sup>109</sup>

Herkul je stisnil leva med nogi, ki bi bili kljub napetim mišicam statično prešibki za kamnito gmoto. Kipar je opustil renesančno togost in frontalno

---

*Cathedralis ecclesiae Labacensis*, Labaci 1880; Vladislav Fabjančič: *Ljubljanski sodniki in župani 2*, ZAL Ljubljana, p. 595 [tipkopis].

<sup>104</sup> Janez Gregor Dolničar (\*1655, †1719) je bil pravnik, ki se je šolal v Nemčiji in Bologni. Pisal je kroniko mesta in bil med ustanovitelji akademije delavnih. Gregor je najverjetnejši pisec besedila *Curia Labacensis*. Njegov brat je bil stolni dekan Janez Anton Dolničar (\*1662, †1714), pobudnik gradnje nove stolnice in semenišča. Ideje, ki sta jih mlajša v rodbini širila naprej, so bile povzete od očeta, strica in deda. Cf. Marijan Smolik, Emilijan Cevc: geslo Dolničar, Janez Gregor, *Enciklopedija Slovenije*, 2. knjiga Ce–Ed, Ljubljana 1988, p. 302.

<sup>105</sup> Če avtor ni bil starejši Dolničar, je bil gotovo nekdo iz njegove bližine, ki je ideje prenesel na mlajša člana družine in odlično poznal Schönlebnove zapise. Spis je datiran z januarjem 1680, nastal pa je najmanj leto dni prej. Besedilo je bilo odzvit na severnjaški načrt za novi magistrat, ki ni ohranjen. Da so bile enake ideje žive leta 1675, dokazujeta oba vodnjaka.

<sup>106</sup> Bolj oddaljeni vzori so naštetih posebej.

<sup>107</sup> Vogelsangov zmaj je nastal iz enega kamnitega bloka.

<sup>108</sup> Opis ljubljanskega kipa podajam v posebnem poglavju.

<sup>109</sup> V simbolnem pomenu je *Herkul* vzporednica sedem let kasneje postavljeni *Mariji pred jezuitsko cerkvijo*. Obe mitski figuri sta ponazarjali zmagoslavje nad Turki. Herkul je bil bolj mestni spomenik, Valvasorjev izdelek z Brezmadežno spomenik plemiških in drugih višjih slojev.

postavitev celovškega okrasa.<sup>110</sup> V ljubljanski plastiki vsaj slutimo baročno gibanje, kakršno kaže *Herkul pred vhodom v mestno hišo v Firenzah*. Vibast rep in zaobljen zadek živali se prevešata v mišičevje Herkulovega hrbta. Kip je bil izdelan z vseh strani, polnoplastično. Novost za Ljubljano je bila majhen korak za kiparstvo, velik za kiparja. Zasuki rok in delno telesa poudarjajo okorno gibanje, leva noga je stopila s podstavka. Novi čas je poskušal kipar ujeti v oblikovanju Herkulove glave. Tako kot je bil Herkul krona vodnjaka, je bila glava krona figure. Sama oblika s poudarjenimi ličnicami, kvalitetno oblikovanimi očmi, kodrastimi lasmi in brado kaže antikizirajoče vzore, nagib glave seže celo korak dlje. Junakov pogled ni usmerjen proti levu, ampak proti gledalcu. Herkul je bil oblikovan za postavitev na visok podstavek.

Vodni curek je kipar speljal skozi levje grlo. Tenki lok vode je postal sestavni oblikovni del. Curek ni bil namenjen natakanju, marveč je bil zamišljen kot baročna simbolna povezava med kipom in človekom, ki je stal ob bazenu. Likovno zasnovo utemeljuje napis.

Lažje delo je imel kipar z *Neptunom*, saj so naročniki za atribucijo boga navedli daljšo brado in trizob. Za osnovo je rabila Tolmesingerjeva plastika, s katero meščani niso bili popolnoma zadovoljni. Verjetno so zato kiparju posredovali nekaj grafičnih odtisov vzorov. Med njimi je bila gotovo podoba omenjenega *Neptuna iz Bologne*. Domnevam, da so dobro poznali tudi zglede iz Salzburga, ki so nastajali v istem obdobju. Ljubljanska skulptura je bila zamišljena manj drzno. Plastika naj bi stala samostojno, brez neposredne povezave, vzvišena nad vodo.<sup>111</sup> Oblost plastike naj bi poudarila vzožje živali, ki nakazuje vibasto koncepcijo kipa. Če skulpturo primerjamo z *Neptunom iz Polhovskega Gradca*, je manj odvisna od ustaljenega upodabljanja sakralnih tem. Če bi polhograjskemu bogu vzeli trizob, se ne bi razlikoval od Janeza Krstnika ali Kristusa. Ljubljanski kip ima drugačno postavo in primernejše attribute. Najznačilnejši detajl figure je velikanski list, ki možaku skriva mednožje. Velikost in oblika se povezujeta z okraji, ki jih je kipar delal v Zagrebu. Zaradi poškodb je natančna stilna analiza kipa vprašljiva.

*Neptunov lik* je bil majhen in standarden. Naročniki in kipar so se sporazumeli, da mu morajo nekaj dodati, kajti novi dekor pred mestno hišo ni smel zaostajati za Starim trgom. Dogovorili so se za zamenjavo togega stebra. Izbrali so *delfine, Neptunov simbol*. Delfini so bili všeč vsem, saj so v simbolni podobi skrivali kvalitete, ki so jih teoretiki propagirali v znanem spisu o ureditvi ljubljanske mestne hiše. Nema usta<sup>112</sup> so ironično parafrazirala vse mestne govornike. Delfini so označevali izhodiščno točko Ljubljane,

<sup>110</sup> Celovška figura s pretirano velikostjo kaže manieristična hotenja. Nogi nista togo postavljeni, prenos teže išče nekakšen kontrapunkt. Kipar zmajevega nasprotnika je po izrazni moči prekašal ljubljanskega. Anatomija figure in skladnost celote presegata Khumerstajnerjeve sposobnosti.

<sup>111</sup> To je bila dediščina starejšega, Klandrovega in Tolmesingerjevega vodnjaka.

<sup>112</sup> Glej opombo 30.

izvir štirih rek,<sup>113</sup> zato je bila začetna točka mesta, podobna antičnemu popku sveta, lahko samo na forumu in blizu kurije, se pravi pred magistratom. Vsi štirje delfini so se s telesi združili v eno, trdno kot kamen, kar je ponazoril nosilni steber v sredi.<sup>114</sup> Likovno so delfini najbolj kvaliteten del obeh ljubljanskih vodnjakov. Valovanje v višino iz glav živali, njihovih teles in repov, čez katere prši voda, je baročno občuteno. Luskasta telesa vibrirajo v prostor, proti gledalcu, enako izstopajoči repi in zaobljeni gobci. Curki vode, ki so na štirih straneh tekli v korito, so ustvarili gibanje, pravo čofotanje, kakršnega javna plastika v Ljubljani do Khumerstainerja ni poznala. Delfine je mogoče časovno povezati z Rimom, npr. z *Berninijevim vodnjakom s Tritonom*, kjer imajo živali podobno vlogo kot v Ljubljani.<sup>115</sup> Navadno usta delfinov niso nema; v Rimu je od antike, od Giacomina della Porta do danes vse polno takšnih primerov. Delfine poznamo na avstrijskih in nemških, celo belgijskih vodnjakih, poznamo jih v dekoracijah zlatih oltarjev, listin in grafik. Po izdelavi ljubljanska plastika daleč zaostaja za rimsko.

Popravila vodnjaka na *Starem trgu* so nadaljevali čez poletje do avgusta 1675, ko so začeli pripravljati dela za montažo skulpture.<sup>116</sup> Verjetno je bilo tedaj korito dodobra predelano in steber postavljen. Kip so namestili najpозneje v prvih dneh septembra.<sup>117</sup> Vodnjak s Khumerstainerjevim kipom lahko datiramo s 1. septembrom 1675.

Pri kleparju Adamu Schmidtu so za vodnjak naročili kovinske dele. Mogoče je imel vodnjak umetelno oblikovano ograjo, podobno celovski, mogoče je bila celo pozlačena. Takšen okras bi bil povsem v duhu časa in likovnega okusa v Ljubljani.

Za tesarska dela so za tri dni najeli in plačali Matija Selana in njegovega pomočnika, ki sta pomagala z odri in verjetno s škripci za dvig kipa.

*Neptunov kip* je najbrž počakal na bleščeče okrasje do poletja 1676. V knjigo izdatkov so zapisali Khumerstainerja, Jamška in Potočnika, ki so do-

<sup>113</sup> Sava, Ljubljana, Kolpa, Krka. Učenjaki so poznali štiri reke paradiža. Glej opombi 28 in 33. *Avgustov vodnjak* v Augsburgu ima spodaj štiri personifikacije rek.

<sup>114</sup> Nasvet je bil najbrž namenjen veljakom, ki naj bi v nasprotju s kranjsko tradicijo delovali z združenimi močmi. V ljudskem izročilu je bila živa povest o sinovih, ki skupaj vzdržijo vsak vihar, sami pa so kot slamnate bilke. Oblika stebra z napeto sredino je značilna za drugo polovico sedemnajstega stoletja.

<sup>115</sup> Glave delfinov so potopljene v vodo, nad dvignjenimi repi pa je školjka, ki drži kip boga. Čez rob školjke teče voda.

<sup>116</sup> 30. avgusta so plačali kamnoseka Janeza Semena in njegovega pomočnika za pomoč pri izdelavi kipa (1 gold. 30 krajcarjev). 28. junija so plačali kamnoseka Marka Keršinarja. 17. julija je dobil plačilo Matej Potočnik. (Knjiga izdatkov Cod. XIII fol. 92)

<sup>117</sup> V začetku septembra so Khumerstainerju izplačali denar za šest dni dela pri montaži kipov (Knjiga izdatkov Codex XIII). Sedmega septembra je datirano potrdilo o prejemu denarja: 160 goldinarjev za delo iz belega marmorja pri obeh vodnjakih.

bili denar za izdelavo vodnjaka na trgu. Sredi julija so morala biti dela končana.<sup>118</sup>

Kipe so po ali ob postavitvi pozlatili in jih s tem izenačili z drugimi dekoracijami. Izpričano je zlatenje delfinov, za Neptuna so možne različne interpretacije.

Khumerstainer je leta 1682 zaprosil za ljubljansko meščanstvo, kar potrjuje domnevo, da ni bil rojen Ljubljčan. Odborniki mu 25. julija niso pogledali skozi prste, čeprav so njega in njegovo delo poznali. Bil bi s polnim privoljenjem sprejet in potrjen, če bi bil prisoten in bi plačal takso.<sup>119</sup> Pozneje je premagal birokracijo in postal ljubljanski meščan.

Za zdaj ne poznamo drugih del, ki bi jih z gotovostjo pripisali Khumerstainerjevi ljubljanski ustvarjalnosti. Najbliže bi bil *figuralni odbijač župana Ederja*, ki stoji na vogalu hiše nasproti Florjanske cerkve.

Khumerstainerjev sloves je segel do Zagreba. Tam je najprej delal kot ljubljanski meščan, ki se je po opravljenem delu vračal na Kranjsko. Za zagrebško cerkev sv. Katarine naj bi rezbaril v letu 1676, na vrhuncu svoje ljubljanske slave. Sodeloval je pri delih v zagrebški stolnici, zlasti pri velikem *Ladislavovem oltarju*, morda tudi pri *Marijinem oltarju*. Po smrti Matijaša Erlmana se je okoli leta 1686 preselil v Zagreb. Izkazal se je z izvirnimi dekoracijami. Delal je za Jakuševac, v Vrapču in Sisku. Najbolj značilni kiparjevi detajli so ob polnih obrazih zlatih figur veliki akantovi listi, na katere je vrezal figuralne reliefe. V Zagrebu so kiparja hitreje kot na Kranjskem sprejeli za svojega; leta 1700 je dobil tamkajšnje meščanstvo. Istega leta so zabeležili popravilo vodnjaka na Starem trgu. Avtor pri delih ni sodeloval. Po letu 1703 ne poznamo kakšnih novih kiparjevih del.<sup>120</sup>

Kiparjevi sorodniki po ženini strani so v arhivskih dokumentih večkrat zapisani. V Šenklašču sta se 26. novembra 1648 poročila Severin Praitenlakner in Doroteja. Nevesta je bila hči zlatarja Jakoba Wagnerja iz Lingerjeve 7. Poroka je bila dovolj slovesna, saj sta bila za priči v stolnici mestni sodnik Jurij Wertasch in Janez Razinger. Zakoncema se je nekaj let pozneje rodila hči Marija Suzana. Severin Praitenlakner je omenjan leta 1655, ko je baje stanoval pri rotovžu. Prej se je kot podnajemnik selil po Ljubljani. Po letu 1660 je prevzel hišo svojega tasta. Slikar, rezbar in pozlatar je sredi stoletja za Devico Marijo v Polju naslikal *Marijino vnebovzetje*. V sedemdesetih letih se

<sup>118</sup> Knjiga izdatkov 1676, XIII, fol. 92. Khumerstainer je dobil 9 goldinarjev in Filip Jamšek 4 goldinarje 26 krajcarjev sredi julija in baje slednji oktobra še 40 goldinarjev za pozlatitev obeh vodnjakov.

<sup>119</sup> Cod. I/46, 1682, fol. 132, 25. julij.

<sup>120</sup> Umril je v Zagrebu. Leto smrti ni znano. Zagreb ima nekaj dokumentacije, ki se mi je ni posrečilo pregledati. Cf. Ivan Bach, Četiri kipa Ivana Komerštajnera, zagrebač kog kipara iz godine 1692, *Jutarnji list*, Zagreb 14. 5. 1939, p. 17; Zlatko Herkov, Grada za povjest umjetnosti, *Bulletin JAZU*, 1-2, Zagreb 1962, pp. 62-80; Andjela Horvat: *Između gotike i baroka*, Zagreb 1975, pp. 201-205, 398-400 in 409; Ivan Kukuljević Sakcinski: *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb 1856, pp. 23 in 29; I. K. Tkalčić: *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb 1885, pp. 60-65 in 68-71.

je slikar vnovič poročil, ker mu je prva žena umrla. Za njeno dediščino sta se prepirala oče in hči.<sup>121</sup> Nova in najbrž mlada žena Ana ni dobro dela ostarelemu slikarju. Umrl je. Leta 1682 se je vdova že bojevala za dediščino s svojo pastorko. Huda mačeha je sodnike spraševala, če je dolžna gledati v hiši Marijo Suzano in njenega moža. Gospa so želeli njuno izselitev.<sup>122</sup> Nevestin mož je bil gotovo kipar Ivan Khumerstainer, ki mu vpitje ni bilo všeč, zato se je laže odločil za selitev v mirnejši Zagreb. Selil se je do leta 1689, ko z ženo ni sta več knjižena kot lastnika hiše. Le malo drugačna usoda je pol stoletja pozneje čakala Francesca Robba. Za Khumerstainerjem je v Ljubljani ostalo samo nekaj kamnitih in lesenih spomenikov.

#### JANEZ KHUMERSTAINER: ZWEI BRUNNEN IN LJUBLJANA

Die Gestalt Neptuns und des Herkules mit dem Löwen schmücken schon mehr als 300 Jahre das Stadtbild von Ljubljana. Die schwerfälligen Statuen haben trotz ihrer interessanten Ikonographie und ihrer bedeutsamen Entstehungszeit nicht die ihnen gebührende Aufmerksamkeit geweckt.

In Mittelalter waren Brunnen wesentliche Bestandteile der Städte. Die bescheidenen Anlagen hatten gewöhnlich großen Einfluß auf die urbanistische Planung und auf die Lebensweise. Mit dem Untergang des Mittelalters wurde neben der utilitaristischen immer mehr die dekorative Komponente der Brunnen betont, was schließlich zur Spiegelung der barocken Parkverzierungen führte. Diese Entwicklung bezeugen auch die beiden Beispiele aus Ljubljana.

Die Bürger von Ljubljana hatten zwei bedeutendere Brunnen. Sie standen schon im letzten Viertel des 16. Jhs. auf dem Mestni trg (Stadtmarkt) und dem Stari trg (Alter Markt). Im Sommer des Jahres 1660 sollten sie vor dem Besuch des Kaisers Leopold I. durch wertvollere Brunnen aus Stein ersetzt werden. Der Steinmetz Jurij Klander hat den unteren Teil des Brunnens für den Mestni trg hergestellt. Für die Ausarbeitung der steinernen Statuen fehlte jedoch die nötige Zeit, deswegen wurden bemalte hölzerne Statuen aufgestellt.

Die Stadt hat 15 Jahre später bei dem damals führenden Bildhauer in Ljubljana Janez Khumerstainer zwei steinerne Statuen bestellt. Der Bildhauer wurde in der Stadt nach 1673 bekannt, als er in die Familie des Holzschnitzers Simon Preitenlakner einheiratete. An den Standbildern der Gottheiten meißelte er bis zum 7. September 1675, wo er den Lohn für seine Arbeit erhielt. Bei der Motivauswahl standen ihm die damaligen Ljubljaner Honoratioren und Wissenschaftler bei, vor allem die aus den Familien Schoenleben und Dolničar. Die Motive der Statuen, die Tafelinschrift und

<sup>121</sup> Poleg drobnih zadev je bila predmet spora hiša v Lingerjevi ulici. Verjetno je večji del hiše, če ne vse, prinesla v zakon pokojna žena.

<sup>122</sup> Tožnica se je sklicevala na možev testament, po katerem naj bi bila »skrbnica« za vse moževo premoženje, zato je zahtevala izselitev (Cod. I/46, 1682, fol. 124). Tožba ni bila uspešna, ker je del hiše hči neposredno dedovala po svoji materi; na delu stavbe je bila hipoteka. Sodniki so zapisali, da je hči zakonita dedinja po očetu. Verjetno jim srborita vdova Ana ni bila posebej pri srcu. S hudo vdovo se je poročil steklar Simon Lingau, ki je bil za njo leta 1689 vpisan v zemljiško knjigo za hišo v Lingerjevi ulici. Po letu 1716 je vnovična vdova iskala novega moža. Teh podatkov ni v knjigi hiš (cf. Vladislav Fabjančič: *Knjiga hiš*, III, Ljubljana 1943, p. 708 [tipkopis]).

die Dekoration verraten einen vorwiegend italienischen Einfluß, und sie lassen auf die Entstehung von Ideen schließen, die zur Gründung der *Academia Operosorum* im Jahre 1693 geführt haben. Der Bildhauer verließ nach 1683 wegen Schwierigkeiten in der Familie und wegen des Rückgangs von Aufträgen die Stadt Ljubljana und zog nach Zagreb. Dort wies er sich als einer der besten Gestalter von hölzernen Altarverzierungen aus, er wurde besonders aufgrund seiner ausgewählten Dekorationselemente bekannt.

Die Gestalt des Herkules ist das älteste erhaltene Standbild des Helden in Ljubljana und Umgebung. Der antike Held, der mit einem Stock gegen den nemeischen Löwen kämpft, hatte zahlreiche Nachfolger. Die Inschrift verknüpfte Herkules mit der Argonautensage und dem Heldentum der Einwohner von Stari trg im Kampf gegen die Türken. Die Statue wurde am Ende des 18. Jhs. entfernt, weil der Brunnen aufgegeben wurde. Der Herkules wurde in den Erberger Park in Dol umgesiedelt, am Anfang dieses Jahrhunderts. wurde er wieder nach Ljubljana gebracht, wo er später in der Eingangshalle des Magistrats eine endgültige Bleibe fand.

Der Neptun mit dem Dreizack hat einen älteren Bruder in Polhov Gradec und jüngere in den Schloßparks der näheren und weiteren Umgebung. Er krönte den Delphinsockel des Brunnens vor dem Stadthaus und war mit seiner Inschrift genauso mit Jason und seinen Gefährten verbunden. Vorbilder für ähnliche Stadtbrunnen gibt es in ganz Mitteleuropa, von Bologna bis Augsburg. Die Brunnenverzierung wurde 1751 durch eine wertvollere, von Robba angefertigte Verzierung ersetzt. Der Neptun schmückte in der folgenden Zeit einzelne Gärten von Adligen und wohlhabenden Bürgern. In den 50er Jahren wurde er im Hof der Slowenischen Akademie aufgestellt.